

KASTEEL & BUITENPLAATS

FEBRUARI 2016 | JAARGANG 18 | NR. 52

IN DEZE UITGAVE

DAAR ZIJN DE HEERLIJKSTE HOFSTEDEN DIE MEN ZOU KONNE
WENSCHEN | COMPLETEREN VAN KASTEEL HERNEN |
KASTEEL NEERIJNEN. EEN GESCHIEDENIS IN BOUWSPOREN

> FOTO © KASTEEL HEEZE.

AANKONDIGING DAG VAN HET KASTEEL 2016

THEMA 'PROEF HET VERLEDEN'

Ook dit jaar is tweede pinksterdag weer de Dag van het Kasteel. Op 16 mei aanstaande wordt u welkom geheten door meer dan zeventig kastelen en buitenplaatsen door het hele land. U kunt niet alleen uw ogen de kost geven; ook neus en mond worden deze editie extra geprikkeld met activiteiten rondom het thema 'Proef het verleden.' Steek de handen uit de mouwen tijdens een workshop middeleeuws koken, loop binnen bij een lezing over vergeten groenten, of geniet van een gedekte tafel waaraan men vroeger de hoofdmaaltijd van de dag, het middagmaal, nuttigde. Deze maaltijd was vaak een gewichtige aangelegenheid. Niet elke dag werd er groots uitgepakt, maar als er gasten kwamen, werden de lekkerste spijzen bereid en het mooiste servies voor de dag gehaald. Het middagmaal werd in de negentiende eeuw niet genuttigd op het tijdstip waarop wij over het algemeen onze boterham opeten, maar men ging er uitgebreid voor zitten rond vijf uur in de namiddag. Het laat eten van deze warme maaltijd, dat in de achttiende eeuw wel 's middags gebeurde, was een teken van prestige. In Nederland stagneerde de trend om steeds later te gaan eten aan het begin van de twintigste eeuw op een etenstijd van zes uur. Maar formele diners beginnen in de regel nog altijd laat. Op de Dag van het Kasteel komt u nog veel meer aan de weet over de tafelgewoontes van ridder en barones. Volg een rondleiding door een eeuwenoude moestuin of struin over een landgoedfair waar een scala aan streekproducten ook de inwendige mens aan zijn trekken doet komen.

Noteer dus alvast in de agenda: **16 mei 2016, Dag van het Kasteel**

Op www.kastelen.nl/dagvanhetkasteel plaatsen we alle deelnemers en hun programma's. Kunt u niet wachten tot tweede pinksterdag? Bezoek onze facebookpagina www.facebook.com/dagvanhetkasteel voor meer interessante weetjes en informatie.

D o n a t u s

Dé kerken- en monumentenverzekeraar van Nederland

COLOFON

Kasteel & Buitenplaats is een uitgave van de NKS Kenniscentrum voor Kasteel en Buitenplaats en verschijnt 4 keer per jaar.

REDACTIEADRES

Kasteel & Buitenplaats
Postbus 123 | 3960 BC
Wijk bij Duurstede | 0343-578995
Email: f.vogelzang@kastelen.nl
banknummer NKS NL24ABNA0470759267
ISSN: 2405-7231

Los nummer € 3,50 exclusief verzendkosten

REDACTIE

dr. Fred Vogelzang, ir. Rob Gruben en drs. Lucie Wessels

AAN DIT NUMMER WERKTEN VERDER MEE

Gerrit van Oosterom MA, drs. Carla Oldenburger, drs. Wendy Landewé, prof. dr. Yme Kuiper, drs. Ben Olde Meierink, Jeroen van der Werf, Daniek Nijland MSc

Volg ons ook op facebook: <http://www.facebook.com/nkskasteelenbuitenplaats>
Voor bedreigde kastelen: <http://www.facebook.com/WerkgroepBedreigdeKastelen>
De uiterste inleverdatum voor kopij voor het volgend nummer is 1 april 2015

OMSLAG

Kasteel Heeze. Foto Peter van der Wielen 2011.

ONTWERP

ten Have creatieve communicatie, Zoelen

OPMAAK

NKS by GH

DRUK

GVO grafisch bedrijf B.V. Ponsen & Looijen te Ede. Oplage: 2000

DONATEUR WORDEN?

Meld u aan via www.kastelen.nl

De NKS aanvaardt geen verantwoordelijkheid voor ingezonden stukken en behoudt zich het recht voor om ingezonden stukken zonder opgaaf van redenen te weigeren. Aan alle artikelen wordt de meeste zorg besteed, maar de ervaring heeft geleerd dat desondanks fouten niet geheel te voorkomen zijn. Kasteel & Buitenplaats is een uitgave van de NKS en wordt gratis toegezonden aan de begunstigers en relaties van de stichting. U kunt uw reactie of artikel sturen naar hierboven genoemd adres. Mocht u teksten uit deze uitgave willen overnemen, neemt u dan contact op met de redactie.

INHOUDSOPGAVE

AANKONDIGING DAG VAN HET KASTEEL 2016	2
DAAR ZIJN DE HEERLYKSTE HOFSTEDEN DIE MEN ZOU KONNE WENSCHEN	3
COLUMN: EEN 'ECHTE' KASTEELTUIN	9
COMMUNICEREN MET KASTELEN	10
COLUMN: VELDWERK IN NOORD-BRABANT	13
COMPLETEREN VAN HET KASTEEL HERNEN	16
KASTEEL NEERIJNEN	20
COLUMN: BREDERODE EN DE KRUISLAAG	25
MOERMOND: DE VERBORGEN PAREL VAN RENESSE	26
HAN SCHULTE IN MEMORIAM	29
BOEKEN	30

DAAR ZIJN DE HEERLYKSTE HOFSTEDEN DIE MEN ZOU KONNE WENSCHEN

EEN RECONSTRUCTIE VAN DE BUITENPLAATSCULTUUR EN HET BUITENPLAATSLANDSCHAP LANGS DE OUDE RIJN

> door Gerrit van Oosterom

Gerrit van Oosterom studeerde landschapsgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen waar hij in de zomer van 2015 cum laude afstudeerde op zijn onderzoek naar buitenplaatscultuur en buitenplaatslandschap langs de Oude Rijn. Daarnaast is hij als landschapsarchitect werkzaam bij de gemeente Apeldoorn. Op dit moment bereidt hij bij het Kenniscentrum Landschap van de Rijksuniversiteit Groningen een promotieonderzoek voor waarin de relatie tussen boerderij en buitenplaats binnen de ontwikkeling van de buitenplaatscultuur in de driehoek Leiden-Amsterdam en Utrecht centraal staat.

In zijn masterscriptie 'Gronden van Vermaak' heeft landschapshistoricus Gerrit van Oosterom het verdwenen buitenplaats-landschap en de buitenplaatscultuur van de Oude Rijn tussen Utrecht en Leiden zowel qua omvang als ontwikkelingsgang gereconstrueerd. In dit artikel worden de belangrijkste conclusies uit het onderzoek gepresenteerd en worden lijnen naar toekomstig vergelijkend onderzoek uitgezet.

De Oude Rijn wordt niet direct geassocieerd met buitenplaatsen. Toch bloeide in de zeventiende en vooral achttiende eeuw ook langs deze rivier het buitenleven. Er lagen ruim honderd buitenplaatsen tussen de steden Leiden en Utrecht. Dat de Oude Rijn niet figureert op de lijstjes van bekende buitenplaatslandschappen heeft twee oorzaken. Allereerst zijn de meeste lustoorden vrijwel volledig verdwenen zonder herkenbare sporen achter te laten. Daarnaast zijn er nauwelijks afbeeldingen van bekend en zoals dat gaat; onbekend maakt onbemind.

Aanwijzingen hoe dat buitenplaatslandschap er uitzag zijn slechts sporadisch te vinden. Een eerste beeld krijgen we door het lezen van het boekje *De Vermakelijke Leidse buitencingels* van J.W. Hazebroek uit 1734.¹ Hazebroek beschrijft een aantal fictieve wandelingen rond Leiden. Daarin komt een zomeravondwandeling langs de Oude Rijn richting Alphen uitgebreid aan bod, met

> EEN ZELDZAAM OVERZICHTSBEELD VAN EEN DEEL VAN HET BUITENPLAATS-
LANDSCHAP LANGS DE OUDE RIJN ROND ALPHEN OP EEN PRE-KADASTRALE
OVERZICHTSKAART VAN DE POLDERS IN DE HOORN ONDER ALPHEN (COLL.
NATIONAAL ARCHIEF).

als cruciale opmerking dat 'hetgeen ik [de gast die wordt rondgeleid en vanuit wiens gezichtspunt het boek is geschreven] tot nog toe op den Rhyndyk gezien had, nog maar niemendal was, by 't geen ik wel zien zou, indien ik wat hoger op was, omtrent Koudekerk en Alphen en nog verder. Hier zyn nog maar Tuinen, vervolgde hy, maar daar zijn de heerlykste Hofsteden die men zou konne wenschen of verbeelden.'²

1 J.W. Hazebroek, *De vermakelijke Leidse buitencingels* (Amsterdam/Leiden 1734).

2 Hazebroek 1734, p. 70.

> OVERZICHTSKAART VANUIT HET ONDERZOEK MET DAAROP ALLE 126 GEOGRAFISCH TE LOKALISEREN BUITENPLAATSEN BINNEN HET ONDERZOEKSGBIED. OPVALLEND ZIJN DE GROTE DICHTHEIDSVerschillen, WAARDOR HET GEBIED UITEEN VALT IN VIER ZONES MET IEDER EIGEN ACCENTEN QUA ONTWIKKELINGSGESCHIEDENIS (KAART: AUTEUR).

Vlak na de Eerste Wereldoorlog wordt door schoolmeester en onbezoldigd archivaris Willem Regt voor het eerst een serieuze poging ondernomen om die 'heerlykste hofsteden' rond Alphen te inventariseren.³ Op dat moment is er van een samenhangend buitenplaatslandschap, zoals Hazebroek dat beschreef, allang geen sprake meer. Regt opent zijn overzichtsartikel in 1920 met de weemoedige constatering dat, 'waar zich vroeger nog een smaakvol plantsoen met een aardige koepel bevond, een lust voor de ogen: daar grijnst U thans een wanstaltige betonfabriek of een collectie armzalige loodsen tegen'.⁴ Na het artikel van Regt bleef het lang stil. Zelfs nu, bijna honderd jaar later, zijn recente overzichtskaarten van buitenplaatsen binnen de provincie Zuid-Holland of Utrecht nog altijd onvolledig en worden steeds dezelfde buitenplaatsen opgevoerd, zoals Brittenrust, Rijnoord, Raadwijk of Langerode onder Alphen of Oog in Al bij Utrecht.⁵ Het is daarom de hoogste tijd voor een onderzoek naar wat zich hier nu precies heeft afgespeeld en hoe

we de ontwikkelingsgang van het buitenleven langs de Oude Rijn kunnen verklaren. Die ambitie lag ten grondslag aan het afstudeeronderzoek dat de auteur in 2014 en 2015 heeft uitgevoerd als afsluiting van de masterstudie Landschapsgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Het resultaat is de scriptie 'Gronden van vermaak; een reconstructie van de ontwikkeling van de buitenplaatscultuur en het buitenplaatslandschap langs de Oude Rijn tussen Leiden en Utrecht voor de periode 1600-1900'.⁶

RECONSTRUCTIE OP DE SCHAA VAN DE REGIO

Een groot gedeelte van het onderzoek was gericht op de reconstructie van het totale buitenplaatslandschap dat zich wist op te spannen tussen Leiden en Utrecht. Door een combinatie van kaartanalyse, archiefonderzoek en de compilatie van eerder onderzoek is het

³ W.M.C. Regt, 'Alphensche buitenplaatsen', in: *Leidsch Jaarboekje* 17 (1920), p. 130-247.

⁴ Regt 1920, p. 133.

⁵ Vgl. J. Stöver (red.), *Kastelen en buitenplaatsen in Zuid Holland* (Zutphen 2000), kaartbeeld p. 442-443. Y. Kuiper & B. Olde Meierink (red.), *Buitenplaatsen in de Gouden Eeuw: de rijkdom van het buitenleven in de republiek* (Hilversum 2015), kaartbeeld p. 42-43. H. Rijken, *De Leidse lustwarande: geschiedenis van de tuinkunst op kastelen en buitenplaatsen rond Leiden 1600-1800* (Leiden 2005), kaartbeeld p. 104-105.

⁶ De afstudeerscriptie is te downloaden via de website www.rug.nl/research/kenniscentrum-landschap. Een papieren versie is ondergebracht in de bibliotheek van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed en de NKS Kenniscentrum voor Kasteel en Buitenplaats.

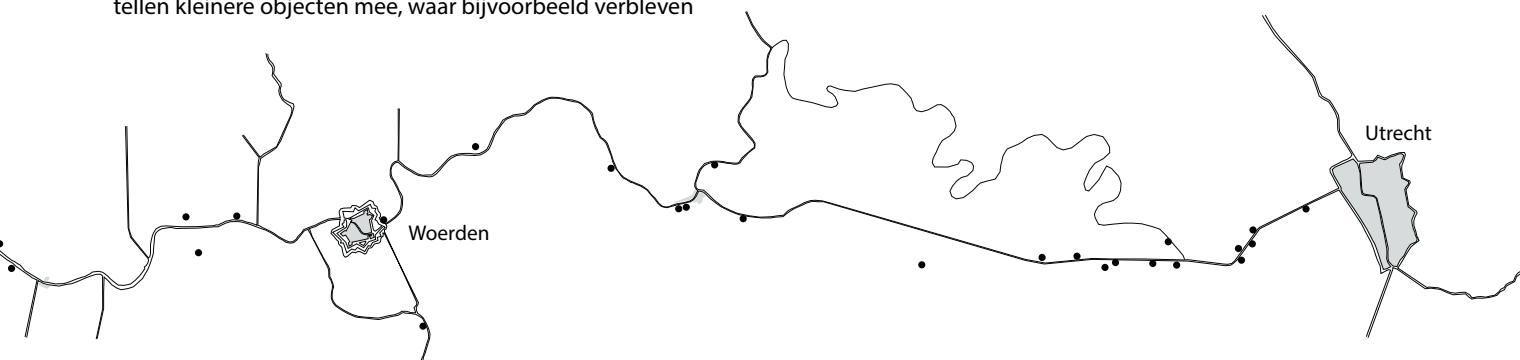
> TWEE UITERSTEN BINNEN HET BUITENPLAATS LANDSCHAP. HET MONUMENTALE EN BEKENDE BRITTENRUST BIJ ALPHEN IN 1779. DAARNAAST MARIËNBERG BIJ HARMELEN, ÉÉN VAN DE BUITENPLAATSEN WAAR DE BUITENPLAATS UIT NIET MEER DAN EEN HERENVOORHUIS BIJ EEN BOERDERIJ BLEEF BESTAAN (BRITTENRUST: COLL. RIJKS-MUSEUM RP-P-1921-457, MARIËNBERG: COLL. RIJKSDIENST CULTUREEL ERFGOED).

voor het eerst mogelijk een totaalbeeld te produceren met daarin 126 geografisch te lokaliseren buitenplaatsen die op enig moment direct aan de Oude Rijn hebben gelegen. Belangrijk verschil met veel eerdere studies is de brede definitie van het begrip 'buitenplaats' die is gehanteerd. Het gaat om alle locaties die tijdens (delen) van de periode tussen 1600 en 1900 als buitenverblijf door de economische, politieke en/of sociale elite werden gebruikt, ongeacht of ze tijdelijk of permanent werden bewoond. Door deze inclusieve benadering is niet de architectuur van het buitenhuis het uitgangspunt, maar de achterliggende wooncultuur. Naast monumentale 'echte' buitenhuizen tellen kleinere objecten mee, waar bijvoorbeeld verbleven

werd in een herenvoorhuis in of aan een boerderij. En juist daarin ligt voor dit gebied één van de sleutels om te komen tot een goed beeld van de karakteristieken van de buitenplaatscultuur zoals die zich hier ontwikkelde.

De reconstructie presenteert niet zoveel mogelijk gegevens over elke individuele buitenplaats – de vaak toegepaste catalogusbenadering – maar stelt expliciet de abstractere schaal van het buitenplaatslandschap en de buitenplaatscultuur centraal. Daartoe zijn de gegevens van de individuele buitenplaatsen, de eigenaren, hun beroepen, familiale verwantschappen, sociale status en geografische herkomst bij elkaar gebracht in een database.

> SWANENDRIFT (PAGINA 7 ONDER) IS ÉÉN VAN DE BUITENPLAATSEN DIE TEN PROOI VIEL AAN DE KLEIWINNING. HIER DE BOERDERIJ DIE IS BLIJVEN STAAN TERWIJL DE BUITENPLAATS BUITENDIJKS IN HET EERSTE KWART VAN DE NEGENTIENDE EEUW WERD BEBOUWD MET EEN STEENFABRIEK. TER VERGELIJKING EEN UITSNEDE VAN DE KAART UIT 1808 DIE DE SITUATIE LAAT ZIEN VLAK VOOR DE AFBRAAK (FOTO: COLL. OUD ALPHEN, KAART: NATIONAAL ARCHIEF).

Door die gegevens samen te voegen krijgen we inzicht in de overeenkomsten en verschillen binnen de sociale groep van ruim 800 eigenaren met een herkomstgebied dat de volledige huidige Randstad besloeg.

EEN BUITENPLAATSLANDSCHAP VAN BOERDERIJEN

Het ontstaan van het buitenplaatslandschap van de Oude Rijn kent een voorzichtige start aan het begin van de zeventiende eeuw. De eerste vijftig jaar lijkt er vooral sprake te zijn van grondverwerving door het stedelijk patriciaat in combinatie met de bouw van moderne pachtboerderijen. Modern omdat er in navolging van het Amstelland ook langs de Oude Rijn een voor die tijd vernieuwend boerderijtype werd gebouwd dat volledig was toegerust op de innovatieve en geprofessionaliseerde manier van boter- en kaasproductie voor de (inter)nationale markt. Iets waar het gebied beroemd om was geworden en het investeren in dit gebied zeer aantrekkelijk en rendabel maakte. Zelfs de regelmatige overstromingen die het gebied zowel vanuit de grote rivieren als de Zuiderzee tot diep in de zeventiende eeuw teisterden, remden de aantrekkelijkheid ervan als investeringszone niet af. De oudste boerderijen die nu nog langs de Oude Rijn staan of die voor hun sloop goed gedocumenteerd zijn, dateren vrijwel allemaal uit de eerste helft van de zeventiende eeuw en waren voor een groot deel als buitenverblijf in gebruik. Ruim de helft van de buitenplaatsen in het gebied kent een agrarische oorsprong als pachtboerderij.

In tegenstelling tot de Vecht, waar de boeren 'hofstede' al snel

werd verdrongen door een vrijstaand buitenhuis, heeft de fysieke combinatie boerderij/buitenverblijf zich langs de Oude Rijn lang weten te handhaven als volwaardige vorm voor het buitenleven. Nog rond 1800 werden er boerderijen gebouwd of verbouwd met een geïntegreerd herenvoorhuis, waar de eigenaar gebruik van maakte of dat hij als buitenhuis verhuurde. Mooie voorbeelden zijn het nog steeds bestaande Mariënborg te Harmelen en Klein Raadwijk bij Alphen, waar begin negentiende eeuw een buiten werd gerealiseerd door een nieuw voorhuis tegen een oudere boerderij uit de zeventiende eeuw aan te bouwen.⁷ Pas vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw zien we dat ook vanuit andere voorlopers zich buitenplaatsen beginnen te ontwikkelen, zoals vanuit herbouwde kastelen, omgevormde herbergen en vanuit fabriekjes. Hierdoor nam niet alleen het aantal buitenplaatsen fors toe. Ook ontstonden er steeds meer verschillen binnen het buitenplaatslandschap.

Meest opvallend daarbij is het verschil in zowel het aantal buitenplaatsen als het ontwikkeltempo tussen de provincies Zuid-Holland en Utrecht. Veruit de meeste buitenplaatsen (86%) lagen binnen Zuid-Holland en maar 14% lag binnen de provincie Utrecht. De provinciegrens blijkt langs de Oude Rijn vooral voor het Utrechts patriciaat een harde grens te zijn die zij nauwelijks oversteekt. Het bevestigt eerder onderzoek dat het aan de stad Utrecht verbonden patriciaat, meer dan haar Leidse en Amsterdamse collega's, in de zeventiende eeuw vooral lijkt te investeren in de stad en het stadhuis in plaats van in een buitenhuis.⁸ Pas rond 1750 zien we in de provincie weer nieuwe bouwactiviteit vanuit de Utrechtse elite. Op dat moment vindt de buitenplaatsontwikkeling echter niet zozeer langs de Oude Rijn plaats, maar bijvoorbeeld aan de oostkant van de stad op gronden die door verkoop van geseculariseerde kloostergoederen van abdijen zoals Oudwijk en Oostbroek beschikbaar waren gekomen.⁹ Hierdoor ontstonden in de nabijheid van de stad nieuwe mogelijkheden om grotere complexen grond te verwerven. Iets wat in het qua eigendom sterk geprivatiseerde en versnipperde Oude Rijn gebied altijd lastig was. Het is een ordenend principe onder buitenplaatslandschappen dat vergelijkbaar is met het aanjaageffect van de markeverdelingen op landgoedvorming op de zandgronden in de negentiende eeuw.¹⁰ Rond 1790 is het buitenplaatslandschap op zijn omvangrijkst: vanaf toen zette het verval langzaam in. De zwanenzang voltrekt zich echter, in tegenstelling tot de dramatische en snelle terugval in bijvoorbeeld de Vechtstreek en de Binnenduinderand, meer geleidelijk.¹¹ Net als in de aanloopfase zien we dat de ontwikkeling van het gebied een eigen spoor volgt. Dat dit kon is te danken aan het stuivertje wisselen tussen twee groepen eigenaren. De patriciërselite trok weg en maakte plaats voor een nieuwe bovenlaag van verdefte lokale notabelen en fabrikanten.

VAN REGIONALE PATRICIËRSELITE NAAR LOKALE NOTABELEN: EEN ANALYSE VAN HET EIGENAARSCHAP

Mark Girouards *Life in the English Countryhouse* is een bijzonder boek vanwege Girouards nuchtere grondhouding dat 'there is no point at looking at houses until one has looked at the households'.¹² Een benadering waarbij de ruimtelijke opzet van de buitenplaats en het buitenhuis primair gepresenteerd wordt als afgeleide van de leefwereld van de eigenaren. Een uitdaging voor het onderzoek naar de Oude Rijn was dan ook om in de geest van Girouard de rol van de eigenaren een prominente plek te geven in het verklarend model voor de manier hoe het buitenplaatslandschap zich heeft ontwikkeld. Juist de analyse van de eigenaren als sociale groepen leverde verrassende inzichten op, die ook

7 Zie voor Mariënborg: J. van Schaik, 'Huis Mariënborg' in: *Heemtijdingen* 35 (1999), nr 2, p. 10-15. Voor Klein Raadwijk zie: W. Kuiper, *Het monumentale hart van Holland deel I* (Leiden 2002), p. 379.

8 B. Olde Meierink et al. (red.), *Kastelen Ridderhofsteden in Utrecht* (Utrecht 1995), p. 177, K.M. Veenland-Heineman (red.), *Tuin en Park: historische buitenplaatsen in de provincie Utrecht* (Utrecht 1992), p. 34-35.

9 Zie ook: F. Vogelzang, 'Een paradijs, schier soeter en veel meer, als oyt de Werelt zag: buitens in Utrecht' (1609-1672), in: Kuiper & Olde Meierink 2015, p. 154-177.

10 E.A.C. Smeets, *Landscape and society in Twente & Utrecht: a geography of Dutch country estates, circa 1800-1950* (Leeds 2005).

11 Vgl. voor andere gebieden: R. Mulder, 'Op afbraak: de sloop van buitenplaatsen in de periode 1780-1830', masterscriptie Universiteit Utrecht 2006.

12 M. Girouard, *Life in the English Countryhouse* (New Haven/Londen 1978), p. 14.

op allerlei vlakken aanknopingspunten geven voor vergelijkend onderzoek met andere gebieden.

De grote lijn binnen de ontwikkeling van het eigenaarschap van de buitenplaatsen is dat er gedurende de tweede helft van de achttiende eeuw een omslag plaats vindt van regionaal eigenaarschap (een eigenaar die zijn basis heeft buiten het gebied) naar lokaal eigenaarschap (eigenaren die verbonden zijn aan het gebied zelf). Tussen 1700 en 1750 is nog maar 6% van de bekende eigenaren van lokale herkomst. Rond 1800 is dat aantal dubbel zo groot en rond 1850 bedraagt het 38% van het totale aantal eigenaren en in 1900 uiteindelijk 69%.

Die gelukkige omslag van regionaal naar lokaal eigenaarschap is te danken aan twee factoren. Allereerst de relatief vroege opkomst van een lokale plattelandselite van dorpsnotabelen rond Alphen. Zij profiteren van de economisch sterke ontwikkeling van het dorp vanwege zijn centrale ligging op een knooppunt van het Hollandse netwerk van trekvaarten (na 1664). Die opkomst begint met de maatschappelijke stijging van de lokale bestuurselite, zoals die van de schout en secretaris van Oudshoorn, Thomas Buchardus de Bock (1720-1788). Tien jaar na zijn aanstelling als notaris te Oudshoorn in 1755 koopt hij als eerste lokale notabele de buitenplaats Woellust. Andere lokale families volgen zijn voorbeeld en vestigen zich vooral rond Oudshoorn en Alphen. Van daaruit lijkt het fenomeen zich oostwaarts te verspreiden. Rond Woerden

gebeurt dat bijvoorbeeld door de lokaal bekende notabelen-familie Bredius (buitenplaats Rijnoord) en nog oostelijker met het bouwen van buitenplaatsen door nieuwe notabelen zoals het eerder genoemde Mariënborg door de rooms-katholieke meestertimmerman, wethouder te Harmelen en provinciaal afgevaardigde naar de kantonale vergadering, Berenardus Lenssinck (1777-1834).

De tweede factor die de omslag van regionaal naar lokaal eigenaarschap kan verklaren, is de sociale stijging en verdeftiging rond 1800 van een specifieke beroepsgroep, die van de steenfabrikanten die al eeuwenlang in het gebied tussen Leiden en Woerden actief waren. De meeste van deze fabrikanten hebben gedurende de achttiende eeuw weliswaar een behoorlijke economische macht, maar weten dat rond 1750 nog niet om te zetten in politieke invloed en maatschappelijk aanzien. In het laatste kwart van de achttiende eeuw begint dit te veranderen en nestelt deze groep zich vrij snel in het bestaande buitenplaatslandschap. Uit het onderzoek naar deze steenfabrikanten komt een complex en paradoxaal proces naar voren waaruit blijkt dat de door hen georganiseerde kleiwinning langs de Oude Rijn tussen grofweg 1750 en 1850 de afbraak van de buitenplaatsen zowel heeft versneld als vertraagd. Allereerst de versnelling. Door toenemende industrialisatie van de kleiwinning en aanverwante industrieën, lijkt het gebied rond 1800 steeds onaantrekkelijker te worden en minder aan te sluiten op het esthetisch ideaal van een passend buitenverblijf. We zien bijvoorbeeld in verkoopadvertenties dat

> HET EMPIREHEKWERK VAN DE VERDWENEN BUITENPLAATS AGTHOVEN IN 1957.

meer en meer buitenplaatsen verouderd of zelfs verwaarloosd raken, waardoor ze lastiger te verkopen of te verhuren zijn. Tegelijkertijd stijgt de grondwaarde van buitenplaatsen die geschikt zijn om af te kleien, mits huis en tuin daarvoor worden opgeofferd. Zodra de ondergrond meer waard begint te worden dan de opstallen, zien we dat eigenaren eieren voor hun geld kiezen en besluiten om de buitenplaats af te laten breken en de grond te verkopen, inclusief een door het waterschap verstrekt consent op het aftichelen van het terrein.

Het versnelde afbraak-effect door de kleiwinning wordt deels gecompenseerd door de sociale stijging van de groep fabrikanten, die zich mede uit in het bezit van een buitenplaats. Zij zorgen ervoor dat een aantal buitenplaatsen de afbraakgolf overleeft en na modernisatie langer in stand blijft dan anders waarschijnlijk was gebeurd.

Dicht bij Utrecht zien we tot slot nog een ander remmend effect van kleiwinning op het uit elkaar vallen van het buitenplaatslandschap. Tussen Woerden en Harmelen ontstaan als gevolg van het te diep uitkleien of niet goed afwerken van de terreinen nogal eens onlanden, die alleen nog als hakhoutperceel of moerasbos bruikbaar zijn. Zowel adel als notabelen slaan vervolgens toe door deze gronden op te kopen en er compleet nieuwe buitenplaatsen te stichten of ze bij hun bestaande buitenplaats te voegen. Het zijn de enige plekken langs de Oude Rijn waar de buitenplaatsen gedurende de negentiende eeuw uitgroeien tot landgoedachtige complexen, zoals Rijnoord en het bijbehorende Brediusbos bij Woerden, het compleet nieuwe Boschlust, gelegen richting Kamerik, en de forse uitbreiding van het parkbos rond Huize Harmelen op de plek van het huidige Vijverbos.

STATUS EN DISTINCTIE VERSCHILLEN

Langs de Oude Rijn lijken economische vestigingsmotieven gedurende de totale onderzoeksperiode de boventoon te voeren. Alleen al de snelheid waarmee buitenplaatsen worden doorverkocht lijkt vooral op zakelijke afwegingen te wijzen. Buitenplaatsen die meer dan drie generaties in eigendom van één familie zijn, blijken uiterst zeldzaam. Pas in de negentiende eeuw worden ververvingslijnen langer en is er iets vaker sprake van een permanente vestiging op een 'familiebuiten'.

Naast economische motieven komen er echter ook statusmotieven naar voren. Opvallend daarbij zijn de verschillen tussen het gedrag van eigenaren uit verschillende steden. Meest markant is

het verschil in gedrag tussen het Amsterdams patriciaat en dat van de andere herkomststeden. De Amsterdammers (circa 10% van de eigenaren) hebben een duidelijke voorkeur voor het bewonen van de exclusievere en grotere ('Vechtstreek-achtige') buitens, of voor plekken met een oud-adellijke connotatie, zoals buitenplaatsen op de locatie van een gesloopt kasteel. Ook binnen het aantal eigenaren dat zich ambachtsheer van de onderliggende heerlijkheid mocht noemen, zijn de Amsterdammers oververtegenwoordigd. Het lijkt er daardoor sterk op dat de zeventiende- en achttiende-eeuwse Amsterdamse elite andere middelen inzette om haar status en distinctie ten opzichte van elkaar te onderstrepen dan haar Leidse en Utrechtse collega's. Het zou interessant zijn om hier meer vergelijkend onderzoek naar te doen, omdat hieruit mogelijk naar voren kan komen dat (in ieder geval) de Amsterdamse elite ook statusverschillen toekende aan verschillende buitenplaatslandschappen. Waarom laten zij bijvoorbeeld wel hun buitenplaatsen langs de Amstel en Vecht vereeuwigen in de bekende prentboeken, maar zijn veel buitenplaatsen langs de Oude Rijn nauwelijks visueel gedocumenteerd? En waarom zijn de Amsterdammers vaak na een paar generaties al weer uit het Oude Rijn gebied verdwenen? En waar migreren de families dan naar toe?

OP EIGEN BENEN

Wat we alles overziend kunnen leren van de Werdegang van het buitenplaatslandschap van de Oude Rijn is dat er, ondanks de culturele, politieke en economische inbedding van het gebied in de buitenplaatscultuur in heel West-Nederland, een aantal gebiedseigen factoren is dat zorgt voor een eigen ontwikkelingspad. De voor dit gebied zo kenmerkende en complexe invloed van kleiwinning; de sterke en permanente verwevenheid met agrarisch grondgebruik en de soepele overgang van regionale patriciërscultuur naar een lokale notabelencultuur. Het zijn allemaal aanwijzingen dat de buitenplaatscultuur langs de Oude Rijn geen kopie is van de ontwikkeling die zich langs bijvoorbeeld de Vecht voltrok maar op eigen benen staat. Het blindstaren op de paar monumentale en beter gedocumenteerde buitenplaatsen, zoals het vaak geciteerde Brittenrust, blijkt niet alleen misleidend, maar vooral weinig productief. Een meer inclusieve benadering, waarbinnen ook het herenvoorhuis in een boerderij op waarde geschat wordt, doet beter recht aan de eigenheid van deze bijna vergeten en volledig verdwenen buitenplaatscultuur midden in het Groene Hart.

Daarnaast reikt deze onderzoeksmethode een aanpak aan om ook andere buitenplaatslandschappen op een vergelijkbare inclusieve manier te onderzoeken en deze met elkaar te vergelijken. Door die verbreding en opschaling van het onderzoek kunnen we binnen het Nederlands onderzoek tot nieuwe inzichten komen over de manier waarop het buitenleven in verschillende regio's eigen accenten kende. Het Oude Rijn gebied vormt daar een mooie case voor. Maar hoe zit het met buitenplaatslandschap langs het door Luttervelt als 'boers' bestempelde Gein in vergelijking met bijvoorbeeld het grote zusje De Vecht? En hoe kunnen we de sociale en ruimtelijke verschillen tussen bijvoorbeeld de Amsterdamse en de Leidse buitenplaatscultuur verklaren? Alleen door los te komen van de typisch Nederlandse voorliefde voor onderzoek naar detail en op te schalen naar meer regionaal georiënteerd vergelijkend onderzoek, zullen we daar verder in komen. Als dit afstudeeronderzoek er voor gezorgd heeft dat het Oude Rijn gebied daar alvast voor in stelling is gebracht, is de missie van de auteur geslaagd. ■

EEN 'ECHTE' KASTEELTUIN

> ROMAN DE LA ROSE, LUITIST EN ZANGERS IN EEN OMMURDE TUIN.
(MINIATUUR UIT 1490-1500, BRITISH LIBRARY HARVEY MS 4425).

> door **Carla Oldenburger**
www.historischetuinen.nl

Anders dan in de negentiende en twintigste eeuw gebouwde buitens die met de naam 'kasteel' worden aangeduid, zijn middeleeuwse kastelen en ruïnes vaak te herkennen aan hele dikke muren, zo dik dat je in vensternissen kan zitten – bijvoorbeeld om van de tuin te genieten. De kasteeltuin en de boomgaarden lagen veelal buiten de poort, op een voorburcht binnen grachten. Hoe zag een middeleeuwse kasteeltuin er uit? Het gangbare beeld is een samenstel van vierkante en rechthoekige groente- en kruidenbedden, vergelijkbaar met kloostertuinen in Frankrijk, Griekenland of Italië. Kasteeltuinen werden niet door monniken, maar door horigen onderhouden, terwijl de edelen hun vrije tijd doorbrachten in een luthof. Middeleeuwse geschriften beelden luthoven of kasteeltuinen af met een zodenbank en een fontein. We zien een gezelschap rijk uitgedoste dames en heren converseren en naar muziek luisteren, op een tapijt van wilde bloemetjes. In Nederland heeft archiefonderzoek nog altijd geen enkele tuinplattegrond uit de middeleeuwen opgeleverd. Twee oorspronkelijk dertiende-eeuwse geschriften kunnen ons helpen. Het eerste, van de Duitse filosoof en theoloog Albertus Magnus (circa 1200-1280), beschrijft zowel de vormgeving van een luthof als de meest toegepaste planten. Dat van de Italiaanse tuin- en landbouwkundige Petrus Crescentius (circa 1230-1320) beeldt planten en dieren af en ook enkele tuingereedschappen en andere benodigde tuinmaterialen.

Albertus geeft een nauwkeurige beschrijving van een lusttuin of kasteeltuin in zijn boek *De vegetabilibus, liber septimus de mutatione plantae ex silvestritate in domesticationem*.¹ Een lusttuin begint met de aanleg van een stevig onkruidvrij gazon. Daarna legt hij uit dat een vierkant grasveld omgeven dient te worden door perken (borders), beplant met aromatische en lieflijke kruiden. Op het gazon staat een bank belegd met graszoden om uit te rusten,

de zogenaamde zodenbank. Ook geeft Albertus aanwijzingen voor de oriëntatie van de tuin. Naar het noorden en oosten dient de tuin open te zijn, zodat zuivere lucht kan binnenstromen; in tegenovergestelde richtingen moet er beschutting zijn vanwege de turbulentie en de onzuiverheid van de wind. Als het enigszins mogelijk is, dient zuiver bronwater een fontein of waterbak in het midden van de tuin te voeden.

In verluchte middeleeuwse manuscripten ziet men deze elementen terug, zoals in het zeer populaire dertiende-eeuwse geschrift van Guillaume de Lorris, *Roman de la Rose*. De miniaturen van de gebroeders Van Limburg laten zien dat de tuin vaak (gedeeltelijk) omgeven wordt door muren, hekwerken (of wilgentenen) en loofgangen en dat bomen en klimplanten langs hekken (trellis) zijn aangeplant om de eerste koude winden op te vangen. Er mogen beslist niet teveel bomen in de tuin worden geplant, het centrum dient open en zonnig te zijn.

Op de voorburcht liggen vaak langwerpige moes- en kruidenbedden, die elk worden afgescheiden door planken of op de kopse kant geplaatste bakstenen. Niet door buxus (of randpalm); deze plant deed pas zijn intrede in Nederlandse tuinen omstreeks 1600. Petrus Crescentius voegt in zijn boek *In commodum ruralium* (manuscript uit 1305; gedrukt in 1493) nog een belangrijk voorschrift toe. De tuin dient 'wel zo van maat [te zijn] dat de tuin groot genoeg is voor hen die samenkomen in die tuin'. Hij bedoelt dat de tuin ruim genoeg moet zijn voor een groepje edelen om in de tuin te staan converseren (staande receptie). De luthof zal in het algemeen dus niet groter zijn geweest dan een grote kamer, hoogstens 10x20 meter. In een volgende column ga ik in op de gebruikte planten in de middeleeuwse luthof. ■

¹ Zie: Carla S. Oldenburger-Ebbers: *Architectuur en beplanting van middeleeuwse tuinen. Tuinen in de Middeleeuwen*, onder redactie van R. E. V. Stuij en C. Vellekoop. (Hilversum, 1992). p. 91-102.

GEÏNSPIREERD DOOR...

In deze nieuwe serie leggen enkele vooraanstaande Nederlandse deskundigen op het gebied van kastelen en buitenplaatsen uit, welke onderzoeker, welk boek of welke bron een speciale inspiratiebron is gebleken in hun onderzoek. Wendy Landewé opent de reeks.

COMMUNICEREN MET KASTELEN

> Wendy Landewé

Wendy Landewé is historica en werkt bij Kasteel Huis Doorn. Ze doet al jaren onderzoek naar Nederlandse kastelen en bereidt een proefschrift voor over de symbolische betekenis van kastelen.

KASTELEN IN DE MIDDELEEUWSE CREATIEVE CULTUUR

Al een aantal jaren verdiep ik mij in de betekenis van kastelen en hun rol in de creatieve cultuur van de middeleeuwen. In de praktijk houdt dit in dat ik probeer te achterhalen waarom en hoe middeleeuwse schrijvers, dichters, handwerkslieden en kunstenaars 'het kasteel' in hun artistieke schepping verwerkten. In het Parijs van de veertiende eeuw werden bijvoorbeeld in verschillende ateliers luxe spiegelhouders en kistjes van ivoor en been geproduceerd, die op het deksel laten zien hoe bevallige dames met een bloemenbombardebement proberen te voorkomen dat geharnaste ridders hun kasteel binnendringen. Varianten op dit belegeringsthema zijn terug te vinden op verschillende laatmiddeleeuwse tapijten, waarbij het kasteel onderwerp is van een ander soort strijd; ondeugden bijvoorbeeld bestormen een kasteel, waarvan het garnizoen louter bestaat uit deugden of koene ridders die hun burcht verdedigen tegen een aanval van zogenaamde onbeschaafde 'wilde mensen'. Ook in literaire werken zoals ridderromans, kluchten, heiligenlevens en verhalen of gedichten in de vorm allegorieën speelt het kasteel regelmatig een rol. Het is waarschijnlijk dat in al deze kunst-

> DER SPIELETEPPICH, HOVELINGEN SPELEN LIEFDESSPELLETJES VOOR EEN KASTEEL, TERWIJL DE LIEFDESGODIN VANUIT HAAR OMHEINDE TUINTJE TOEKIJKT. WANDTAPIJT (390 X 160 CM) UIT 1385-1400. HERKOMST DUITSLAND, VERMOEDELIJK HEIDELBERG, NEURENBERG, GERMANISCHES NATIONAL-MUSEUM, INV. NR. GEW668.

werken 'het middeleeuwse kasteel' als symbool is afgebeeld. Welk doel werd hiermee gediend? Is dat voor ons nog te achterhalen? En wat vertelt ons dit nu, meer dan 500 jaar later, over de manier waarop men toen kastelen beleefde?

VRAGEN EN PROBLEMEN...

Een reden waarom het hierboven beschreven onderzoek tot nu meer tijd in beslag heeft genomen dan op het eerste gezicht nodig lijkt, heeft direct te maken met het door mij gekozen onderzoeksonderwerp, 'het kasteel' als betekenisdrager in de middeleeuwse creatieve cultuur. Dit thema, dat vooral ligt op het gebied van de mentaliteitsgeschiedenis, is binnen de meer traditionele (bouw)historische kastelenkunde een wat vreemde eend in de

> BESTORMING VAN EEN KASTEEL DOOR 'WILDE' MENSEN. IN HET KASTEEL BEVINDEN ZICH DONKER GETINTE FIGUREN, VERMOEDELIJK TE INTERPRETEREN ALS MOREN, ARABIËN OF AFRIKANEN. WANDTAPIJT VAN WOL OP LINNEN (490 X 100 CM) UIT CIRCA 1440. HERKOMST ELZAS, MISSCHIEN STRAATSBURG! BOSTON, MUSEUM OF FINE ARTS, CHARLES POTTER KLING FUND, IN V. NR.54.1431.

bijt. Veel is er over dit specifieke onderwerp niet gepubliceerd en voor zover er wel geschreven is over middeleeuwse kastelen als betekenisdrager, vormt het uitgangspunt over het algemeen het materiële kasteel en dan met name de functie van dit bouwwerk als symbool van macht en status.

Een inhoudelijke uitdaging vormt de bronnensituatie. Er zijn weliswaar voldoende middeleeuwse bronnen beschikbaar waar- bij of waarin kastelen een rol spelen – denk aan ridderromans, wandtapijten, boekverluchtingen en elitaire gebruiksvoorwerpen – maar helaas zijn er maar weinig getuigenissen die uit de eerste hand informatie verschaffen over waarom een bepaalde schrijver, dichter of miniaturist heeft gekozen voor het opnemen van een kasteel in (over het algemeen) zijn kunst- of dichtwerk en waar- om hij dat op een bepaalde manier heeft gedaan. Eigenlijk zijn we voor een reconstructie van het 'hoe en waarom' dus vooral afhankelijk van *circumstantial evidence* en dat is een lastige zaak. Hoe verantwoord je dat?

De bronnen, waarmee ik in mijn onderzoek te maken krijg, lopen zeer uiteen. Van miniaturen, wandtapijten, reliëfs op ivoen kistjes en houtsneden tot ridderromans en allegorische dicht- werken. Dat is ook het verschil met de bronnen zoals die in de traditionele kastelenkunde bestudeerd worden. Het in de juiste historische context plaatsen van bijvoorbeeld een wandtapijt of een miniatuur met kasteelmotieven, vereist een andere aanpak dan het dateren van een kasteel of een bepaalde bouwphase van dat bouwwerk aan de hand van een historische bron, zoals een gedateerde oorkonde of boedelinventaris of de analyse van bouwsporen aan een middeleeuwse kasteelmuur; er zijn minder 'harde' feiten om mee te werken.

Lange tijd was voor mij dan ook de vraag: hoe kom ik tot goed onderbouwde conclusies? Hoe geef ik het beste concreet handen en voeten aan de abstracte vraag wat de rol en betekenis is van het kasteel in de middeleeuwse creatieve cultuur?

INSPIRATIE!

In 2014 raakte ik door de ideeën van de van oorsprong Argentijn- se historica Sophia Menache geïnspireerd. In haar boek *The Vox Dei: Communication in the Middle Ages* uit 1990 laat zij de lezer kennismaken met de ontwikkeling van wat ze 'politieke commu- nicatie' noemt.¹ Hieronder verstaat ze gerichte communicatieve acties van middeleeuwse wereldlijke en geestelijke heersers, met als doel de opvattingen en het gedrag van onderdanen en on- dergeschieden te beïnvloeden en te sturen. Wat Menache opvalt, zo zet ze uiteen, is hoe telkens weer een specifieke situatie voor een heerser de aanleiding vormde om op een bepaalde manier te communiceren. Een leider die in woord of in beeld contact maakt met anderen, doet dit naar aanleiding van of in reactie op een (meestal) hem bepaalde onwelgevallige situatie of ontwikkeling. Hij kiest daarbij bewust voor een bepaalde aanpak. Ze beschrijft hoe middeleeuwse machthebbers probeerden om de 'publie- ke opinie' naar hun hand te zetten, propaganda maakten dus. Menache maakte bij haar onderzoek gebruik van inzichten uit de communicatietheorie. Telkens weer analyseerde ze de commu- nicatieve gang van zaken: wie is de zender, wat is de boodschap, langs welke weg wordt de boodschap verzonden, wie ontvangt het bericht en tot welke sociale groep behoort de ontvanger? Menache hanteert hiermee het bekende, maar door haar verder niet nader uitgelegde communicatiemodel van Shannon, Weaver en Laswell, dat in kort bestek ook door Marco Mostert wordt aangehaald in zijn *Communicatie in de Middeleeuwen*.² De aanpak van Menache inspireerde mij om voor mijn eigen on- derzoek niet alleen te kijken naar kastelen in verschillende kunst- werken en hun individuele vorm en functie, maar om meer van een afstand te kijken naar het grotere geheel. Hoewel de bronnen die aan de basis van mijn onderzoek liggen zeer verschillen, is

1 S. Menache, *The Vox Dei. Communication in the Middle Ages*, (New York & Oxford 1990), p. 6.

2 M. Mostert, M. (ed.), *Communicatie in de Middeleeuwen. Studies over verschriftelijking van de middeleeuwse cultuur* (Hilversum 1995), p. 10-15. Zie voor een meer uitgebreide studie van dit model H.J. Rebel, *Communicatiebeleid en communicatiestrategie* (Amsterdam 2000), p. 35-67.

mij met de bevindingen van Menache in het achterhoofd, wel duidelijk geworden dat ze allemaal één ding gemeen hebben: ze waren niet gemaakt om in de middeleeuwse bureaulade te verdwijnen, maar om gelezen en gezien te worden en een bepaalde boodschap te communiceren. Voor bepaalde opdrachtgevers van kunst en literatuur vormden 'creatieve kastelen' een instrument om het denken en doen van een specifieke groep personen te beïnvloeden.

EEN WANDTAPIJT ALS VOORBEELD

Ik wil dat concretiseren met een voorbeeld, een middeleeuws wandtapijt, dat laat zien hoe deugden en ondeugden verwickeld zijn in de strijd om een kasteel. Rond 1400 werd dit wandtapijt in het Duitse Neurenberg uit wol en linnen vervaardigd met afmetingen van meer dan 9 meter lang en circa 1,30 meter hoog. Volgens kunsthistorica Anna Rapp Buri, die in 1990 over dit tapijt publiceerde, hing dit tapijt in de vijftiende eeuw een tijdlang – wellicht sinds de vervaardiging ervan – in het raadhuis van de stad Regensburg.³ Afgebeeld is een reeks tweegevechten die zowel links als rechts worden geflankeerd door twee kasteelbestormingen. Spreukbanden boven de kastelen vertellen de toeschouwer wie er deel uitmaakt van de strijdende partijen. In het kasteel links nemen de vier kardinale deugden Gerechtigheid, Matigheid, Kracht en Wijsheid het op tegen Onrechtvaardigheid, Mateloosheid en Zwakheid, die proberen het kasteel in te nemen. Rechts pogen Ongeloof, Haat en Vertwijfeling de drie theologische deugden Geloof, Hoop en Liefde uit een kasteel te verdrijven. Er is op het tapijt dus niet sprake van één doorlopend verhaal, waarbij zoals in een strip elke scene weer een nieuwe ontwikkeling verbeeldt, maar het gaat om de presentatie van een idee, namelijk de strijd tussen deugden en ondeugden, tussen goed en kwaad.

De afgebeelde kasteelbestormingen krijgen betekenis door te analyseren wie de opdrachtgever is, welke boodschap het tapijt communiceert en door welke ogen het werd gezien. Het tapijt is vervaardigd voor het stadhuis in Regensburg, waar het in de vijftiende eeuw, zichtbaar voor iedereen, heeft gehangen. Als onderdeel van een visuele allegorische verbeelding van de strijd tussen goed en kwaad representeren de twee kastelen vermoed-

delijk een barrière, een grens, die bewaakt moet worden en die het geweten van de stadsbestuurders symboliseert. De tweegevechten en de twee kasteelbestormingen illustreren daarmee vermoedelijk de mogelijke gewetensconflicten van de stadsbestuurders, die in het raadhuis elke dag keuzes moeten maken voor het algemeen welzijn van de stad en haar burgers. De bestuurders van de stad doen hun werk goed zolang ze hun stad naar eer en geweten dienen en zij de verleiding weerstaan om misbruik te maken van hun macht. Het tapijt functioneerde waarschijnlijk elke dag weer voor de regenten en ambtenaren als oproep tot bestuurlijk ethisch handelen. Telkens is de boodschap dat de mens zich moet verzetten tegen ongebreidelde emoties, verlangens en oerdriften en moet kiezen voor het goede; doe wat juist is en stel daarbij niet het eigenbelang, maar het belang van de gemeenschap voorop. Soms lijken bepaalde lessen uit het verleden nog altijd verrassend actueel te zijn. ■

³ Rapp Buri, A. en M. Stucky-Schürer, *Zahn und Wild. Basler und Straßburger Bildteppiche des 15. Jahrhunderts* (Mainz 1990), p. 84 en zie ook Wilckens, L. von, *Bildteppiche* (Regensburg 1980), p. 32-35 met afbeeldingen op de pagina's 33 en 36-43. Het tapijt bevindt zich momenteel in het Historisches Museum Regensburg, inv. nr. onbekend.

> DETAIL VAN DE BESTORMING VAN EEN KASTEEL DOOR 'WILDE' MENSEN. ZIE OOK VORIGE PAGINA RECHTSBOVEN VOOR VOLLEDIGE BESCHRIJVING.

VELDWERK IN NOORD-BRABANT

> Yme Kuiper RU Groningen

Faculteit Letteren, Kunstgeschiedenis/Kenniscentrum Landschap

Onlangs was ik enkele dagen in Noord-Brabant. Het begon allemaal met de promotie van Klaasje Douma in Tilburg. Zij schreef een mooi boek over de adel in dat gewest in de ‘verlengde’ negentiende eeuw, dat wil zeggen de jaren tussen 1814 en 1918. Twee dingen vallen op in haar studie: ten eerste dat de adel in Noord-Brabant zich zelf min of meer uitvond: aanvankelijk een protestante geboorte-elite, die na verloop van tijd steeds katholieker werd. En in de tweede plaats: die adel had veel te maken met Brabantse identiteit, of beter geformuleerd: hij identificeerde zich steeds sterker met het gewest en droeg zonder meer bij aan de versterking ervan. Bij de promotieplechtigheid bleek dat de corona vooral gevuld was met geleerden van boven de grote rivieren. Er was bepaald geen Brabants onderonsje van gemaakt. En dat kwam de levendigheid van het academische steekspel zeer ten goede. De vraagstellers stortten zich gretig op de thema’s van samenstelling van die adel en zijn Brabantse identiteit, maar de promovenda uit Heeze was niet van haar stuk te brengen.

Heeze. Daar zeg je wat. Is dat niet het dorp waar elk jaar de Brabantse dag wordt gehouden? Inderdaad, al sinds decennia, altijd eind augustus. Opmerkelijk fenomeen, waarbij de Brabantse identiteit zich in vele facetten aan het in grote getale toegestroomde publiek toont. Het is een show die bol staat van *inventions of tradition*. De plaats waar deze bijzondere dag is uitgevonden is – hoe kan het anders, een echt Brabants café: De Zwaan. Heeze heeft nog iets dat bol staat van de uitvinding van traditie: kasteel Heeze. De dag na de promotie te Tilburg waren we daar te gast en keken er onze ogen uit. Onlangs heeft Bas Aarts in de bundel *Buitenplaatsen in de Gouden Eeuw* kundig over de herschepping van Pieter Post van kasteel Heeze in de jaren 1660 verhaald. Groot was de historische sensatie nu zelf rond te lopen op de plaats waar de beminnelijke bouwheer, representant van het Italianiserende Hollands classicisme, zelf had rondge-

stapt. Hoogstwaarschijnlijk zal zijn vriend Constantijn Huygens – ook verantwoordelijk voor dat ‘beminnelijk’ – hem aan deze grote opdracht hebben geholpen. In het archief van Heeze werden ooit de vele oorspronkelijke ontwerptekeningen van Pieter Post ontdekt. Wat een vreugde ze eens stuk voor stuk te mogen bekijken, al was het maar in facsimile. Hoe Palladiaans was niet de oorspronkelijke voorgevel met maar één bouwlaag. Het is allemaal niet uitgevoerd zoals Pieter Post het had uitgetekend. Waarschijnlijk was het zijn zoon Maurits die het karwei mocht afmaken. Er kwam uiteindelijk, zoals nu te zien, een U-vormige voorburch van twee bouwlagen. De toenmalige protestantse heer van de heerlijkheid Heeze, Albert Snoeckaert van Schauburg, had 124.000 gulden uitgetrokken voor de uiteindelijke, aangepaste bouw van zijn kasteel. Toen was het geld op. De nieuwbouw kwam in 1665 gereed. Wonderlijk op een wandeling over het complex nog een oorspronkelijke houten deur uit de tijd van vader en zoon Post tegen te komen, in zijn oorspronkelijk classicistische stenen omlijsting. De deur had zo deel kunnen uitmaken van een stadstafereeltje in een schilderij van Pieter de Hooch.

Nog steeds voldoet kasteel Heeze aan het indertijd door Henri van der Wijck zo populair geworden concept van ensemble. De tuinaanleg, die Post indertijd in zijn ontwerpen had betrokken, is nog steeds als formeel te kenschetsen. Opgenomen in het complex is het oude, ‘middeleeuwse’ kasteel Eymerick – nu te huur voor feesten en partijen. De ‘stallen’ zijn van veel jonger datum, van rond 1900, en bestemd voor de berging van auto’s, maar ook voor paarden. De smeerplaats voor de auto’s en de tuigen voor de paarden zijn bewaard gebleven. Perplex stonden we bij de aanschouwing van de vele vertrekken in het nieuwe kasteel van Heeze: een reis door de tijd, z gezegd. Hier valt veel te aanschouwen, maar de uitdaging van behouden en bewaren oogt nog groter. Vanaf menige wand staren de bewoners en bewoon-

> INTERIEUR VAN HEEZE. FOTO JAN DERWIG 2003.

> KASTEEL HEEZE. FOTO PETER VAN DER WIELEN 2011.

sters naar de bezoeker. Er is sprake van een hoog Oranje-Nassau gehalte onder de geportretteerden, van Willem van Oranje tot en met stadhouder Willem V. Het is een huis met een ziel. Sinds de achttiende eeuw wordt het door leden van de familie Van Tuyll van Serooskerken bewoond.

We lopen over de lange kasteellaan terug naar het dorp. Onze gastheer vertelt dat er rond 1900 nog 5000 ha bij het kasteel behoorde; dat is nu niet meer dan 50 ha. Het ensemble is er nog steeds. Tegenover de kasteellaan bevindt zich nu een protestants kerkje, waar ooit de kapel van het kasteel stond. In 1648 moest de rector oprassen en kwam er een heuse predikant in zijn plaats.

Op 11 maart 2016 houden de RCE-platforms Interieurs en Kastelen & Buitenplaatsen in Breukelen een gezamenlijk symposium over Ensembles, met veel aandacht voor verschillende soorten erfgoed. Het zou me niet verbazen dan kasteel Heeze in een lezing langs te zien komen. ■

> TOEGANGSHEK NABIJ DE DUIVENTOREN. FOTO RCE.

Herbestemmers en rentmeesters van landelijk vastgoed

Aan- en verkoop
landgoederen
en monumenten

Beheer en
herbestemming
van erfgoed

Taxatie,
subsidie en
fiscaliteit

Als beëdigd rentmeesters zijn wij gespecialiseerd in de instandhouding van landgoederen en erfgoed. Maar ook in de VERKOOP en AANKOOP van bijzondere huizen. Bent u eigenaar van een MONUMENTAAL PAND of LANDGOED? Wellicht kunnen wij u helpen bij het revitaliseren van uw object, de herbestemming of de verkoop. En als u nog geen eigenaar bent, begeleiden we u graag bij het vinden van een passend object.

Voor ons volledige aanbod, surf naar www.klement2.com
of bel ons voor een afspraak op +31 43 323 35 11
Pesaken 26, 6271 PB Gulpen

klement²
RENTMEESTERS

Beleef kaarslicht weer zoals het bedoeld is

EVA Optic is de Nederlandse expert in het ontwikkelen en produceren van LED verlichting voor moeilijke, veeleisende toepassingen.

Onze opdracht was: de kwalitatief meest hoogwaardige LED kaars ontwikkelen. Een geavanceerd product met de uitstraling en lichtbeleving van een echte kaars. Degelijke materialen, een optimale warmtehuishouding en de juiste elektrische aansturing. Het resultaat is de EVA LED Candle:

- Nagenoeg **identiek aan een echte kaars**. Volledig **egale licht-uitstraling** in de ruimte (360° rondom) als bij een echte kaars;
- Voldoende lichtopbrengst om als **werklicht** te functioneren bij slechts **3W of 4W** energieverbruik.
- **Warme lichtkleur** in diverse tinten: kaarslicht (2000K) of halogeen licht (2500K);
- Ideale belichting van kunst dankzij de perfecte kleurweergave. (CQS >97). **Geen vervorming van kleuren**. Iedere kleur wordt volledig realistisch weergegeven, als bij daglicht;
- De enige kaars met een DMX signaal via de standaard 2-draads powerline. **Traploze dimming**, realistische kaarsflikkeringen en **centrale aansturing** van kroonluchters.

www.evaoptic.com | +31 (0)38 - 33 75 067 | info@evaoptic.com

EVA

COMPLETEREN VAN HET KASTEEL HERNEN

> door Ben Olde Meierink

Wetenschappelijk medewerker NKS kenniscentrum voor kasteel en buitenplaats

Op korte afstand van kasteel Hernen in het Rijk van Nijmegen vond men recentelijk de veldovens terug waar de kloostermoppen voor het middeleeuwse kasteel zouden kunnen zijn gebakken. Dit inspireerde de Stichting Gelders Landschap en Kastelen om rond deze veldovens een middeleeuwse bouwwerkplaats in te richten. De bezoekers zouden er kloostermoppen kunnen vervaardigen, die vervolgens tot stenen gebakken zouden kunnen worden. Maar wat moet men er dan mee? Naar analogie van de Franse kasteelbouwplaats Guédelon vatte men het plan op om de bakstenen te gebruiken voor de herbouw van de in de achttiende eeuw verdwenen grote toren of donjon van kasteel Hernen, die getuige een afbeelding van Cornelis Pronk uit 1732 een zeer representatieve verschijningsvorm bezat.

Op een zomermiddag in 2015 heeft een grote groep deskundigen zich in het kasteel over over de vraag gebogen of het herbouwen van de donjon verantwoord was. Ook NKS kenniscentrum voor kasteel en buitenplaats nam deel aan de discussie.

KORTE GESCHIEDENIS

Hoewel er al 1247 een Dirk van Hernen als een getuige in de bronnen voorkomt, wordt het huidige kasteel pas in 1369 genoemd als 'die herrlichkeit van Hynnen met den huysen van Hynnen'. Via de geslachten Van Driel en Van Meeckeren kwam het in het adellijke geslacht Van Wijhe, die het tot 1646 in bezit had. Via het huwelijk in 1609 van erfdochter Maria van Wijhe met Gerhard van Reede kwam het in dit rooms-katholiek gebleven adellijke geslacht. De kleindochters van Maria en Gerhard verkochten Hernen in 1682 aan de in de zuidelijke Nederlanden wonende Philips van Steenhuys. In het midden van de negentiende eeuw vererfde Hernen aan de grafelijke familie De Bethune om tenslotte rond 1900 te worden verkocht aan de Amsterdamse patriciërsfamilie Den Tex. Het kasteel was in die tijd in een slechte toestand en moest dringend worden gerestaureerd. De laatste eigenaresse, mevrouw Metelkamp-Den Tex, achtte zich daartoe niet in staat en schonk het huis in 1940 aan de speciaal voor dit doel opgerichte Stichting Vrienden van de Geldersche Kasteelen.

> KASTEEL HERNEN VANUIT HET WESTEN MET DE GROTE TOREN OF DONJON. GRIJSGEWASSEN PENTEKENING H. TAVENIER 1782 NAAR TEKENING C. PRONK CA. 1732 (RKD, PART. COLL.).

LANDSCHAPPELIJKE SITUATIE

Hernen mag een typisch kasteeldorp worden genoemd: de combinatie kasteel, kerk, dorp is sterk aanwezig in de dorpsplattegrond. Tussen het kasteel en de kern van het dorp met zijn brede Dorpsstraat staat de laatgotische rooms-katholieke parochiekerk uit 1892, die een middeleeuwse voorganger vervangt. Het kasteel en het dorp zijn gelegen op de rand van een uitloper van een deels nog beboste heuvelrug, die wordt omgeven door lage komgronden. Op de randen van de uitloper liggen de landbouwgronden behorende bij de pachtboerderijen. Een rechte oprijlaan voert vanaf de kerk naar de huidige kasteel-ingang. Het laatmiddeleeuwse kasteel is nu aan drie zijden door een brede gracht omgeven. Ook in het begin van de achttiende

> KASTEEL HERNEN VANUIT ZUIDWESTEN MET RECHTS DE KELDER VAN DE DONJON. (FOTO AUTEUR 2015).

eeuw was dat het geval, getuige het prentje dat Hendrik Spilman in 1745 maakte voor het plaatwerk *Het Verheerlykt Nederland*. Hij baseerde zich op een tekening van Cornelis Pronk uit 1732. In 1958 wenste de Stichting dat de gracht aan de voorzijde werd uitgegraven, maar dit is nooit gebeurd. Daardoor is nog een deel van de oorspronkelijke grachtinhoud als archeologisch bodemarchief aanwezig. Mocht het ter plekke ooit tot een opgraving komen, dan zullen we ons daardoor zeker een beeld kunnen vormen van de rijke wooncultuur van het kasteel. Opvallend is dat Hernen nu geen voorburcht heeft. Getuige het kadastrale minuutplan uit 1820 was deze toen evenmin aanwezig. Omdat er in 1388 gesproken wordt van een 'voirgeborchte', moet die er wel geweest zijn. Aangenomen mag worden dat deze ten oosten van het kasteel lag en de bezoeker zoals gebruikelijk via de voorburcht de hoofdburcht kon bereiken.

BOUWGESCHIEDENIS

Het kasteel Hernen zelf bestaat in de huidige vorm uit vier vleugels rond een binnenplaats met op de zuidoosthoek de gereconstrueerde kelder van een forse uitspringende toren of donjon, die in het midden van de achttiende eeuw is verdwenen. Het onderste deel van de kelder is nog middeleeuws metselwerk, maar het bovenste deel is in het midden van de jaren vijftig van de twintigste eeuw tijdens de restauratie toegevoegd. De kelder van de donjon is niet toegankelijk gemaakt. Op de kelder is een terras aangelegd, dat vanuit aangrenzende vertrekken bereikbaar is. Het kasteel in huidige vorm zou volgens de oud-directeur van de Stichting Vrienden van de Geldersche Kasteelen D.J.G. Buurman niet veel ouder zijn dan 1369, het jaar dat het kasteel voor het eerst in de bronnen werd genoemd.¹ Het kasteel bestond volgens Buurman uit een zware vierkante toren of donjon waarop een onregelmatig ommuring aansloot. Tegen de west- en zuidmuur zullen aanvankelijk vakwerkgebouwen hebben gestaan. De vakwerkmuren ervan werden in de vijftiende eeuw versteend. In dezelfde fase werden de noord- en oostvleugel gebouwd. De naar het dorp gewende oostvleugel kreeg zijn huidige vorm in het midden van de zestiende eeuw.

Aan de noordzijde werd een nieuwe toegang gemaakt in de oude ringmuur. Deze vervangt de oorspronkelijke kasteelpoort, die getuige de aanwezige bouwsporen direct ten noorden van de donjon was gesitueerd. Het kasteel onderging daarna weinig veranderingen. De eigenaren woonden in het huidige België en het kasteel werd bewoond door een rentmeester. De noordvleugel werd vanaf 1648 gebruikt als schuilkerk voor de bewoners en vooral voor de overwegend rooms-katholieke bevolking van Hernen. Hoewel altijd werd aangenomen dat de toren in de negentiende eeuw door een storm zou zijn ingestort, lijkt dat gezien de muurdikten (op kelderniveau 2,6-2,8 meter) in eerste instantie niet waarschijnlijk. Tijdens de restauratie van 1942-1957 kon worden vastgesteld dat de dikte van het muurwerk van de toren al in de vijftiende of het begin van de zestiende eeuw tot een meter was gereduceerd, om meer woonruimte te creëren. Daardoor was het muurwerk van de toren ongetwijfeld verzwakt, maar niet dusdanig dat een toren zou instorten. De toren stond er in ieder geval nog in 1732, maar gezien een tekening van Hendrik Hoogers uit 1772 was veertig jaar later in ieder geval het bovenste deel van de toren verdwenen. Aangezien op het kadastrale minuut van 1820 de toren nog is aangegeven, zal op dat moment de toren – tenminste voor het onderste deel – nog aanwezig zijn geweest. De toren had getuige de tekening uit 1732 een bekroning met boogfries en op de hoeken vier achtkante arkeltorentjes en een tentdak met op de nok een schoorsteen en bepaalde daarmee in belangrijke mate het silhouet van het kasteel. Na het verdwijnen van de toren heeft het totaalbeeld van het kasteel in kwaliteit ingeboet.

RESTAURATIE

Al in 1942, midden in de Tweede Wereldoorlog, werd door de nieuwe Stichting Vrienden van de Geldersche Kasteelen begonnen met een restauratie van het kasteel. Deze restauratie zou tot 1957 duren. Het restauratieplan uit 1940 kende voor de huidige herbouwdiscussie enkele interessante uitgangspunten. Eén daarvan luidde: '[er zijn] vrij behoorlijke afbeeldingen [uit de achttiende eeuw], waardoor een verantwoorde restauratie ten eerste wordt bevorderd. [...] Bij deze periode past ook het herstel van de oude grachten en de houten ophaalbrug. Het kasteel zal hierdoor

1 Buurman 1981, p. 279.

zijn typische karakter van een weerbare vesting terug krijgen. De grootste moeilijkheid bij de restauratie blijft de reconstructie van den donjon en van de daarachter gelegen zuidvleugel. Van de donjon zijn alleen de fundamenteën over, van de vleugel, die oorspronkelijk een grote zaal is geweest, alleen de onderbouw'. Van de toren waren tot 1957 alleen nog in de linkerzijgevel (zuid) van de oost-of frontvleugel resten van het opgaande muurwerk van de donjon aanwezig, waaronder de resten van een spiltrap, die zich in de dikte van de noordmuur van de donjon had bevonden. De voet van de donjon werd in de jaren vijftig opgetrokken tot op het niveau van de bel-etage, waardoor de kelder van de donjon werd teruggebracht. Het effect was volgens D.J.G. Buurman verrassend. Het volume van de donjon werd volgens hem voor de bezoeker beleefbaar.² Op de gereconstrueerde kelder situeerde men een terras dat toegankelijk was via een originele muuropening in de zuidmuur van de oostvleugel. De kelderruimte zelf werd niet toegankelijk gemaakt.

IS HERBOUW VAN DE DONJON VERANTWOORD?

Deze vraag is niet eenvoudig te beantwoorden. De centrale vraag voor NKS Kenniscentrum kasteel en buitenplaats, die staat voor behoud van kastelen en buitenplaatsen, is: worden er monumentale waarden, die na afbraak van de toren ontstonden, bij een toekomstige herbouw vernietigd, zoals bij het park van het Valkhof in Nijmegen het geval is?

In het geval van Hernen is dat niet het geval. Bij de restauratie van 1942-1957 heeft men de zeer zware funderingen van de toren opgetrokken en afgedekt, waardoor er een terras ontstond op de bel-etage. Een terras was vanwege de bewoonbaarheid van de aansluitende woonruimten wel te verklaren, maar is niet historisch. Er bestaan voor zover bekend geen kastelen met oorspronkelijke terrassen. Het vervangen van een (a-historisch) terras uit 1957 door een toren is dus minder ingrijpend dan de herbouw van de donjon van het Valkhof. De huidige plannen voor de herbouw van de donjon van het Valkhof berusten enkel op een reconstructie op basis van zeventiende- en achttiende-eeuws beeldmateriaal en niet op bouwkundige opmetingen. De donjon van de burcht van Kleef die in 1944 is verwoest, is bijvoorbeeld wel herbouwd met gebruikmaking van bouwkundige opmetingen.

De herbouw van de donjon van Hernen kan men ook vergelijken

met de herbouw van de donjon van kasteel Nijenrode.

In 1917 liet de toenmalige eigenaar, een Amsterdamse koffiemagnaat, met behulp van de nog aanwezige fundamenteën en resten van opgaand muurwerk de toren herbouwen. Dat ging wel ten koste van de eind zeventiende-eeuwse dienstvleugel die op de plaats van de toren stond. De verschijningsvorm van de oorspronkelijke donjon is niet bekend, wel van de in 1673 verwoeste, vroeg zestiende-eeuwse, toren. Deze had dunner muurwerk dan de oorspronkelijke toren. De herbouw vormt, behalve enkele gegevens die uit het bouwhistorisch onderzoek van het nog middeleeuwse muurwerk waren af te leiden, geheel een interpretatie van hoe volgens de architect Van Heeswijk in 1916 een middeleeuwse donjon er uit zou moeten zien.

Er wordt in de lopende discussie graag een vergelijking gemaakt met de bouwwerkplaats in Guédelon in Frankrijk en de huidige herbouwplannen voor kasteel Schaesberg in de gemeente Landgraaf. De kasteelbouwplaats in Guédelon is geen herbouw, maar het uitbeelden van het bouwproces waarbij het eindresultaat geen monumentwaarde heeft. Tijdens het proces kunnen ervaringen worden opgedaan over het bouwproces in de middeleeuwen. Ook de Stichting Slot Schaesberg heeft Guédelon als voorbeeld. Aangezien het kasteel Schaesberg pas in 1968 werd gesloopt, is de herinnering aan het kasteel bij een groot deel van de bevolking nog aanwezig. In tegenstelling tot Hernen is het kasteel van Schaesberg goed gedocumenteerd, aangezien het gebouw in 1880 is opgemeten en in de twintigste eeuw fotografisch goed is gedocumenteerd door middel van opmetingen en foto's. Van Hernen bestaan daarentegen geen opmetingen terwijl het beeldmateriaal slechts bestaat uit enkele zeventiende- en achttiende-eeuwse topografische afbeeldingen.

HERBOUW DONJON IN MODERNE VORMEN

Al sinds het begin van de twintigste eeuw huldigt men in monumentenzorgkringen het standpunt dat toevoegingen in eigentijdse vormen moeten plaats vinden. Vanuit de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed houdt men vast aan het uitgangspunt dat een herbouw van een monument in oorspronkelijke materialen en vormgeving een vorm van geschiedvervalsing is. In het geval van Hernen zou volgens het genoemde standpunt de herbouw in hedendaagse materialen als glas, staal, beton of moderne kunststofmaterialen moeten plaats vinden. Zou een donjon van Hernen opgetrokken van glas en staal mogelijk zijn? Tijdens de discussiemiddag werden door Taco Hermans namens de Rijks-

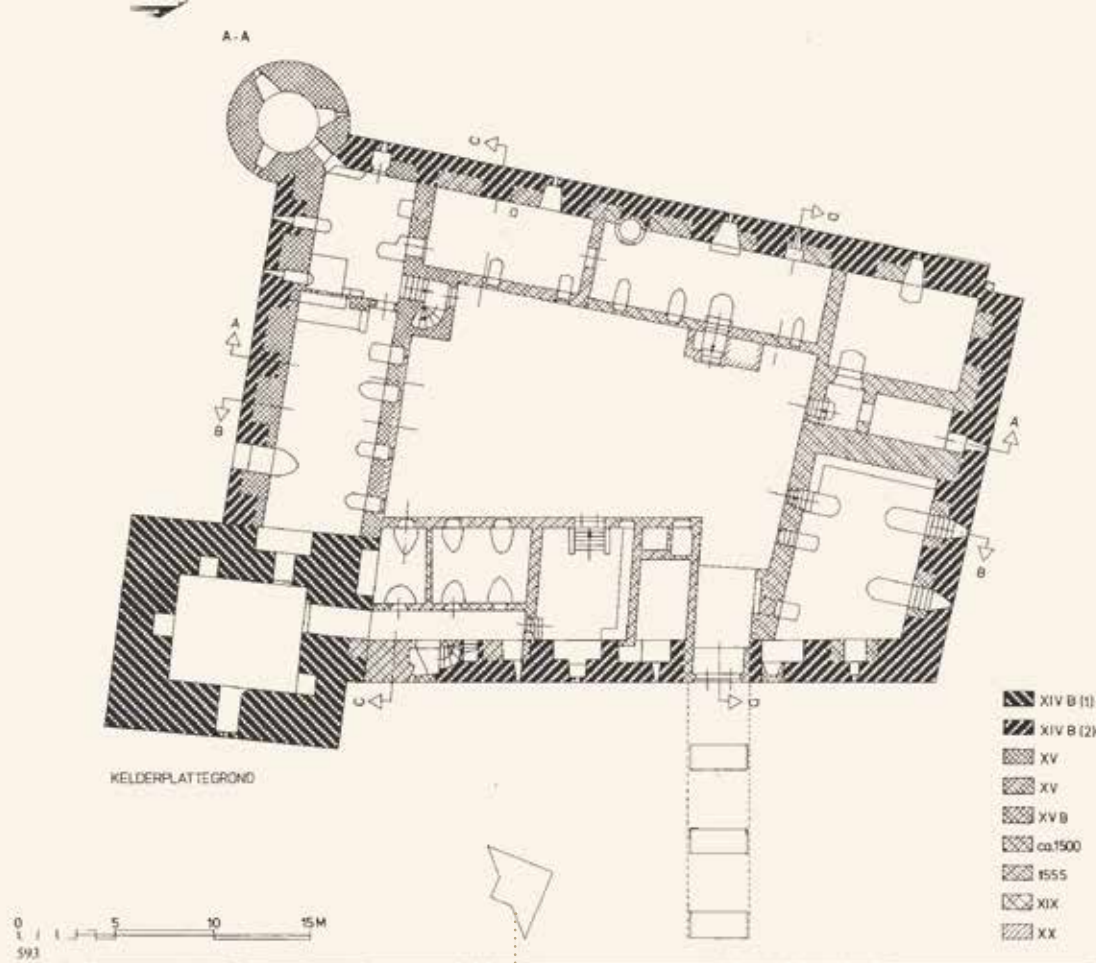
² Buurman 1959, p. 12-29

> GEZICHT OP RESTANT VAN DE DONJON VANUIT HET ZUIDEN (FOTO AUTEUR 2015).

> HET KASTEEL VANUIT HET ZUIDOOSTEN MET DONJON. DETAIL ZEVENTIENDE-EEUWSE KAART (GELDERS ARCHIEF).

> PLATTEGROND VAN HET KASTEEL OP KELDERNIVEAU MET LINKS DE DONJON MET ZWARE MUREN (TEK. A. WARFFEMIUS RCE).

dienst voorbeelden getoond, waaronder een hoekinvulling in de vorm van een modern appartementencomplex. Dat men ook in recente tijd op baksteen teruggreep werd door Fons Asselbergs geïllustreerd aan de hand van een nieuwe museumvleugel van het Groningse klooster Ter Apel. Ook hier betrof het herbouw van een in de zestiende eeuw verdwenen onderdeel van het complex.

We kunnen ons afvragen of er voldoende elementen aanwezig zijn die een verantwoorde herbouw mogelijk maken. De stichting Geldersche Kasteelen heeft bij de restauratie in 1940 reconstitutietekeningen gemaakt van de verdwenen donjon. Deze tekeningen berusten slechts op het historisch-topografisch materiaal en op vergelijkend onderzoek met andere donjons. Op basis van het aanwezige middeleeuwse metselwerk, de bouwsporen in de aangrenzende gevels en de tekeningen is men in staat de oorspronkelijke omtrek, muurdikte en daarmee de inwendige ruimten in hoofdopzet te reconstrueren.

Dat geldt natuurlijk niet voor de bovenzijde van de donjon met zijn fries, balustrade en arkeltorentjes die in belangrijke mate de beleving van de donjon bepalen. Hiervoor moet men zich behelpen met de genoemde achttiende-eeuwse tekeningen. Voor een reconstructie in hoofdlijnen zoals bij de toren van het 'stalen luchtkasteel' van Uniastate in Beers is dat voldoende, maar voor de donjon van Hernen niet. Het uitgangspunt moet daarbij zijn de vraag of de herbouw reversibel is. Is de toren noodzakelijk voor exploitatie en daarmee voor het behoud van het kasteel? Men kan zich voorstellen dat de toekomstige donjon gebruikt zou kunnen worden voor de plaatsing van een lift, een restaurantkeuken en toiletten, zodat deze niet in de originele vleugels hoeven te worden gebouwd. Men moet zich ook afvragen of de

nieuwe toren een bedreiging gaat vormen voor het voortbestaan van het kasteel.

SLOT

Voor de bezoeker is de beleving van Hernen als middeleeuws kasteel belangrijk. Een reconstructie van de donjon van Hernen heeft naast voordelen als herkenbaarheid en beleving echter ook nadelen. Met de bouw van een forse toren gaat de huidige, gewaardeerde beleving van verstillings en rust die van het kasteel uitgaat, verloren. Een sfeer die ook aansluit bij het verborgen karakter en de functie van de schuilkerk uit de zeventiende eeuw. Om de beleving te versterken, is het terugbrengen van het ontbrekende deel van de omgrachting met de ophaalbrug minstens zo wenselijk. Dit is bovendien minder kostbaar dan de herbouw van de donjon. Alleen biedt dat laatste geen oplossing voor de vele bakstenen die in de komende jaren door de bezoekers worden gemaakt. ■

LITERATUUR

- D.J. G. Buurman, 'Hernen', in: *Stichting 'Vrienden van de Gelderse Kasteelen' 1948-1958*, z.p. [Arnhem], z.j. [1959], p. 12-29.
- D.J.G. Buurman, 'Wanneer is de grote toren van Hernen verdwenen?', in: T. Hoekstra, H.L. Janssen en I. Moerman (red.), *Liber Castellorum* (Zutphen 1981), p. 279-282.
- *Kasteelen in Gelderland* (Arnhem 1948).
- J. Jas e.a. (red.) *Kastelen in Gelderland* (Utrecht 2013).
- A. G. Schulte, *De Monumenten van Geschiedenis en Kunst, Het Land van Maas en Waal* ('s-Gravenhage 1986), p. 432-446.

KASTEEL NEERIJNEN

EEN GESCHIEDENIS IN BOUWSPOREN

> Jeroen van der Werf

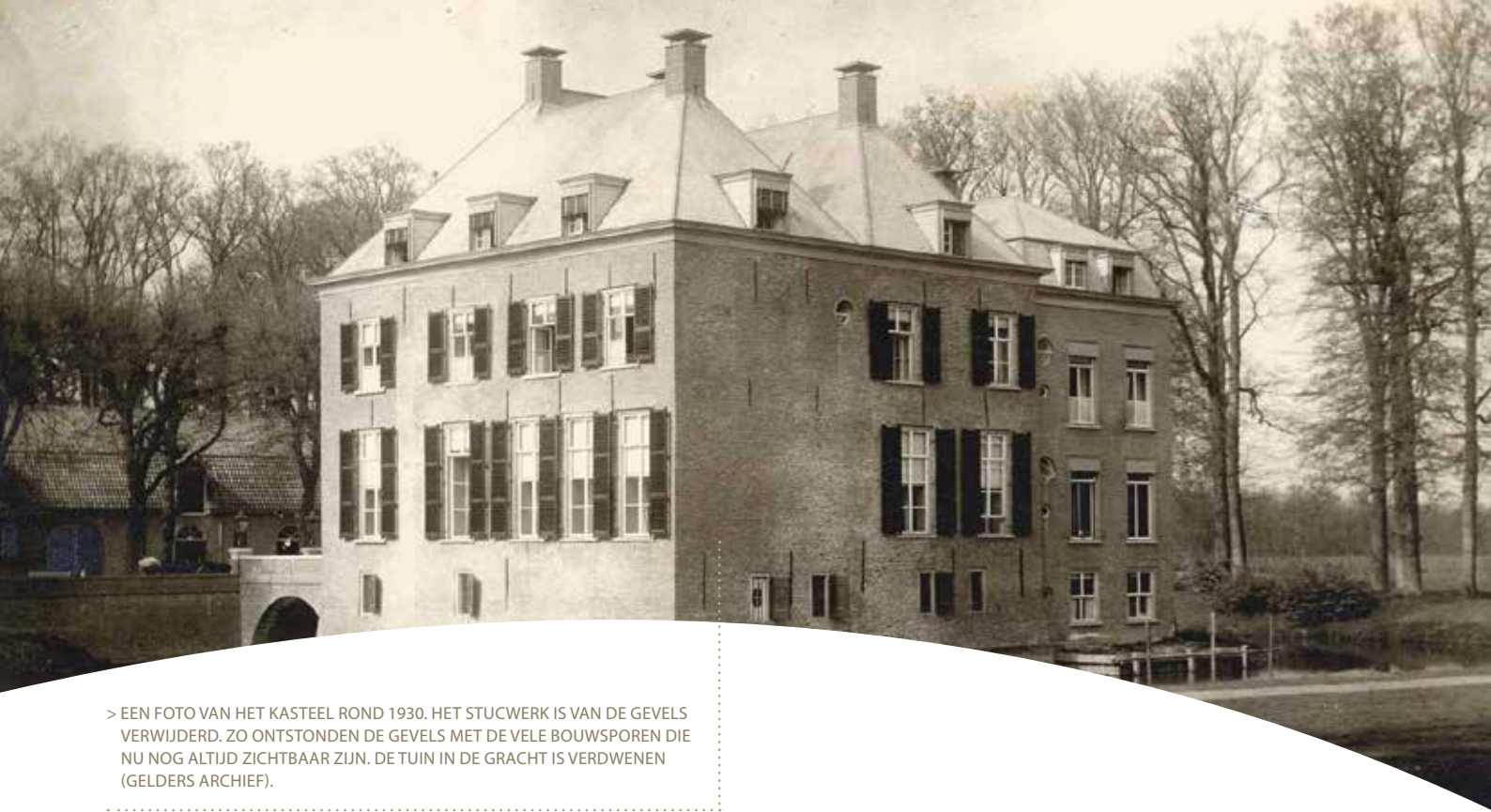
In 1778 vond de laatste grote verbouwing plaats van kasteel Neerijnen. Het zou gemeentehuis worden van de kersverse gelijknamige gemeente. Zeven jaar daarvoor was de laatste bewoner van het kasteel, freule Julie Elise van Pallandt, overleden. Via Geldersch Landschap, dat het gebouw van de achterneef van de freule kocht, kwam het kasteel in handen van de gemeente. In 2014 kocht Geldersch Landschap en Kasteelen het van de gemeente terug. Als afstudeeropdracht voor de studie Bouwhistorie, Restauratie en Monumentenzorg van de HBO+ opleiding in Utrecht is bouwhistorisch onderzoek in het kasteel uitgevoerd. Hierbij werd gepoogd de bouw- en bewoningsgeschiedenis van het huis bloot te leggen.

EEN BLOKVORMIG KASTEEL

Kasteel Neerijnen ligt op de noordoever van de Waal tegenover Zaltbommel. Het bestaat uit een blokvormig hoofdvolume dat geheel is opgetrokken in orangerode bakstenen. Tegen de noordgevel is een toren gebouwd, met de entree van het gebouw. De oostvleugel werd in de negentiende eeuw opgetrokken. Op hemelsbreed een kilometer van Neerijnen ligt kasteel Waardenburg. De twee kastelen zijn historisch nauw verbonden. In 1265 waren Waardenburg en omgeving in handen van Otto II, de hertog van Gelre. Om de greep op zijn hertogdom te versterken en zich beter te kunnen verdedigen tegen de graven van Holland, stelde hij een gebiedsruil voor aan Rudolf de Cock. Laatstgenoemde was een telg uit een Frans adellijk geslacht. Hij had door een erfenis land in het gebied tussen Lek en Linge en tussen Beesd en Leerdam in handen gekregen, waar onder andere de burcht van Rhenoy lag. Na een vete met de Franse koning had hij zich daar teruggetrokken. Graaf Otto stelde hem voor die gebieden op te geven en te ruilen tegen het huidige Waardenburg, toen nog Hiern geheten, met daarbij de dorpen Neerijnen en Opijnen. Hij kreeg het gebied in leen van de hertog

> DETAIL VAN DE KAART VAN DE TIELERWAARD, GEMAAKT DOOR BACHIONE IN 1759. HIER ZIJN ZALTBOOMMEL, WAARDENBURG EN NEERIJNEN TE ZIEN. HET KASTEEL HEEFT OP DEZE KAART DE NAAM KLINGELBURG. EEN NAAM DIE TOT IN DE NEGENTIENDE EEUW VOOR HET KASTEEL WERD GEBRUIKT, DAARNA WERD HET KASTEEL NEERIJNEN (GELDERS ARCHIEF).

en ontving het recht om in Waardenburg een versterking te 'tymmeren'. Gijselbert, de derde van de vier zonen van Rudolf, ging zich De Cock van Neerijnen noemen. Zijn afstammelingen hebben het eerste kasteel Neerijnen gebouwd. In het huidige kasteel zijn in de kelder nog sporen van die oudste aanleg te vinden. Die kelder bestaat uit twee delen. Het achterste deel wordt overspannen door één groot tongewelf, terwijl het voorste deel bestaat uit drie kleinere tongewelven, van elkaar gescheiden door gemetselde kolommen met scheibogen. Daaruit kan worden opgemaakt dat de kelder in twee fases is aangelegd. Aan de voet van de zuidgevel is over de hele breedte een band metselwerk zichtbaar van aanzienlijk grotere stenen dan die van de rest van de gevel. Deze band loopt door in de

> EEN FOTO VAN HET KASTEEL ROND 1930. HET STUCWERK IS VAN DE GEVELS VERWIJDERD. ZO ONTSTONDEN DE GEVELS MET DE VELE BOUWSPOREN DIE NU NOG ALTIJD ZICHTBAAR ZIJN. DE TUIN IN DE GRACHT IS VERDWEENEN (GELDERS ARCHIEF).

westgevel en volgt de contour van het achterste deel van de kelder.

Dit zwaardere metselwerk is op nog twee plaatsen aan de voet van de westgevel te vinden. Deze stenen kunnen gedateerd worden op de eerste helft van de veertiende eeuw.¹

Het lijkt erop dat de nazaten van Gijselbert de Cock een woon-toren hebben gebouwd ter grootte van het achterste deel van de huidige kelder met daarvoor mogelijk een ommuurd voorplein.

NIEUWBOUW NA VERWOESTING?

De oudst bekende tekening van het kasteel is gemaakt door Abraham de Haen, in 1731. Deze laat een gebouw zien met kruiskozijnen en trapgevels. Een heel ander bouwwerk dan de hierboven beschreven woontoren met voorplein. Welke gebeurtenissen hebben tot de bouw van het kasteel op de prent geleid? In 1574 werd kasteel Waardenburg belegerd, geplunderd en verwoest. De regio was vergeven van de soldaten belust op buit. Kasteel Neerijnen lag dichtbij Waardenburg en was er nog altijd leenplichtig aan. Het is zeer goed mogelijk dat Neerijnen het lot van Waardenburg deelde en ook werd verwoest.

Tijdens de bouwhistorische opname bleek het metselwerk van de gevels van het hoofdvolume in basis homogeen van opzet.

De zichtbare sporen duiden allemaal op ingrepen achteraf.²

Dit geldt ook voor de kap. De eikenhouten spanten vertonen een grote uniformiteit in detaillering. Er zijn geen sporen gevonden die erop wijzen dat ze in verschillende stadia zijn geplaatst.³

Met andere woorden, de gevels van het hoofdvolume zijn in één keer opgetrokken op de restanten van het eerste kasteel. Toen is ook de eikenhouten kap geplaatst en werd hoogstwaarschijnlijk op het oude ommuurde voorplein het voorste deel van de kelder,

met de drie tongewelven, aangelegd. De ingangstoren, die is opgetrokken in dezelfde steen en hetzelfde metselverband, hoort ook bij deze bouwfase. Hier lag toen, net als tegenwoordig, de hoofdentree. Entreetorens als deze komen vaker in Gelderland voor, bijvoorbeeld bij de kastelen Cannenburgh, Ter Horst en Zoelen. In de torens werd de hoofdentree gecombineerd met een trappenhuis. Ze hadden een monumentaal voorkomen en waren gedecoreerd met metselwerkaccenten of natuursteen ornamenten. Ze weerspiegelden de adellijke macht, hadden een representatieve functie en onderstreepten de symbolische defensieve waarde. De entreetoren van Neerijnen zal ook een dergelijke functie hebben gehad. Ook hier is een trappenhuis aanwezig. Een klein deel ervan heeft zijn oorspronkelijke zestiende-eeuwse detaillering behouden.⁴

Over de decoratie van de toren is op basis van de beschikbare gegevens weinig te zeggen. Deze was waarschijnlijk sober.⁵ De enige aanwijzing vormt de tekening uit 1731, waarop zichtbaar is dat er vroeger boven de poort een verdiepte boogtrommel lag waarin wellicht een ornament was aangebracht. Het is verwijderd toen het huidige ornament werd geplaatst.

WISSELING VAN EIGENAAR

Uitgaande van een verwoesting tijdens de belegering van kasteel Waardenburg, moet de herbouw na 1574 hebben plaatsgehad. De familie De Cock van Neerijnen stierf in 1594 uit. Het kasteel kwam daarop in handen van Joost van Giessen. Hij was dijkgraaf en ambtman van Zaltbommel en de Tieler- en Bommelerwaard, zag toe op de bouw van vestingwerken, was commandant van verschillende legercompagnieën en was gecommiteerde der Staten-Generaal. Het is mogelijk dat hij het kasteel heeft laten

1 Het aangetroffen steenformaat is 28/30 x 14,5 x 6,5 cm, met een 10-lagenmaat van 77 cm. De datering is tot stand gekomen op basis van een vergelijking met kasteel Soelen (Zie L. Wevers, *Kasteel Soelen te Zoelen Bouwhistorische opname en deelontledingen* (Utrecht 2008), p. 8.

2 Alle gevels zijn opgetrokken in orangerode stenen met gemiddeld dezelfde maat (22 x 11 x 5 cm met een 10-lagenmaat van 65 cm) in kruisverband met een klezoor als hoekoplossing.

3 Merkwaardig zijn in deze de telmerken. Op één rij spanten zijn deze gekrast, terwijl ze op de andere spanten zijn gehakt. Ook tussen de gehakte merken zitten verschillen. Hoewel dit een fasering doet vermoeden, is er geen bewijs voor gevonden en is uiteindelijk de conclusie getrokken dat alle spanten in één fase zijn neergezet.

4 Dit is te zien in het begin van de trap, vlak boven het begane grond niveau. Hier is een klein deel van de oorspronkelijke spil behouden met een viertal treden, voorzien van oortjes. De treden zijn met toognagels in de spil bevestigd.

5 Op basis van een vergelijking met andere kastelen uit deze tijd lijkt het aannemelijk dat kasteel Neerijnen ooit een vorm van decoratie heeft gehad. Hetzij in de vorm van natuursteen ornamenten, hetzij in de vorm van metselwerk patronen of ornamenten. Hiervan zijn echter geen sporen gevonden tijdens het bouwhistorisch onderzoek. De gevels zijn dus waarschijnlijk sober van opzet geweest. Dit zal dan ook het geval zijn geweest met de ornamenten boven de poort.

6 Het metselwerk, de kapvorm en de architectuur wijzen op een herbouw aan het eind van de zestiende of het begin van de zeventiende eeuw. In veel gevallen is het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) aangegrepen als moment voor herbouw.

> EEN DETAIL VAN DE KAART GEMAAKT DOOR TIJNAGEL IN 1666. HIER IS HET HUIS MET DE TRAPGEVELS ZICHTBAAR MET DAAR VLAKBIJ DE KERK (GELDERS ARCHIEF).

> DE TEKENING VAN ABRAHAM DE HAEN UIT 1731 (GELDERS ARCHIEF).

herbouwen. Bij zijn sociale status hoorde een representatief huis.⁶ De twee dochters van Joost van Giessen, Maria en Elisabeth, trouwden met de broers Godefroy en Barthold van Gendt, zonen van Cornelis van Gendt, een van de onderhandelaars van het Twaalfjarig Bestand. Barthold van Gendt trad op als onderhandelaar bij de Vrede van Munster en bekleedde, vanaf 1640, dezelfde functies als zijn schoonvader.

Margaretha van Gendt, de kleindochter van Elisabeth, erfde het kasteel. Zij trouwde in 1682 met Tjaerd van Aylva, telg uit een oud Fries adellijk geslacht en grietman van Wonsradeel. Een van zijn roemruchte voorvaders was Hans Willem, baron van Aylva.

Hij werd ook wel 'de ontzaglijke generaal' genoemd. Hij vocht tegen de Engelsen tijdens de Tweede Engels-Nederlandse Zeeoorlog (1665-1667) en later, tijdens de Hollandse Oorlog (1672-1678) tegen de Fransen, onder meer in de veldslag bij Seneffe.

Tjaerd verwierf in 1700 ook het kasteel Waardenburg. Zo werden beide kastelen na enkele eeuwen weer in één familie verenigd en ontstond het landgoed Waardenburg-Neerijnen.

Kasteel Neerijnen werd daarbij het hoofdhuis, terwijl Waardenburg werd verhuurd. Margaretha stierf in 1741. Haar zoon Cornelis erfde het kasteel maar stierf vier jaar later. Diens zoon Tjaerd werd daarop de nieuwe bezitter. Hij was onder meer dijkgraaf en grietman van Baardradeel en Wonsradeel. Tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) trad hij met succes op als diplomaat. Hij was tevens lid van de Staten-Generaal in Den Haag, maar daar steeg de roem hem naar het hoofd. Volgens een ooggetuige hield hij 'avond aan avond souper met hoeren en comédien-nes en ging zich geregeld aan drank te buiten'.⁷

Dit veroorzaakte een rel. Hij werd gedwongen zich terug te trekken in Friesland. Ook het landgoed Waardenburg-Neerijnen mocht hij niet behouden. Het kwam in handen van zijn tante Judith Maria. Tjaerd stierf uiteindelijk in 1757. Zijn tante was toen al een jaar dood, ze ligt begraven in de kerk van Waardenburg. Hoe het kasteel zich vanaf de wederopbouw tot 1757 heeft ontwikkeld is niet bekend. Er zijn geen archiefstukken die melding maken van interne verbouwingen of gevelwijzigingen in die periode. Ook tijdens de bouwhistorische opname zijn geen sporen gevonden van verbouwingswerkzaamheden uit die tijd.⁸

HUIS VAN EEN KOLONEL

Dat veranderde onder de nieuwe eigenaar, Hobbe Esaias van Aylva, de broer van Judith Maria. Deze beroepsmilitair, die zich als gouverneur van Maastricht krantig maar tevergeefs tegen de Fransen had verzet, had nauwe banden met het hof van Willem IV. Blijkens archiefstukken heeft hij veel werkzaamheden laten verrichten aan het

> DE TEKENING VAN SCHONCK UIT 1805 (GELDERS ARCHIEF).

⁷ Citaat uit het *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek* www.resources.huygens.knaw.nl

⁸ Met name het moment dat het kasteel in handen kwam van de familie Van Aylva, die zich nieuw in de regio vestigde en van Neerijnen het hoofdhuis van hun landgoed maakte, lijkt een moment voor verbouwing te zijn. Wellicht dat er toen een interne verbouwing heeft plaatsgevonden of de eerste oostelijke aanbouw is neergezet. Er zijn echter geen bewijzen voor gevonden.

kasteel. Er werden nieuwe kozijnen en schuiframen geplaatst, metselwerk hersteld, nieuwe dakpannen gelegd en schoorstenen gerepareerd. In 1769 liet hij hardstenen ornamenten rond de entree aanbrengen. Ze zijn gemaakt van Naamse steen en vervaardigd in Maastricht. Ze vormen een persoonlijke triomfboog voor de oude militair. De tekst boven de toegangsdeur luidt als volgt: 'Jr Hobbe van Aylva Heer van Waardenburg van Hiern en van Neer-Ynen. Generaal van den Infanterie en Collonel over een regiment te voet in dienst van den Staat der Vereenigde Nederlanden. Gouverneur van de Stad van Maastricht. Plaats van Wyk en onderhorige Forten. Mitsgaders wegens den Adelyken Stand Gecommitteerde ter vergadering van de Staten der Provincie van Vriesland. Etc. Etc. Etc. Den 20 Iulius Anno 1769'.

Het kasteel had toen nog altijd trapgevels en bestond uit schoonmetselwerk.⁹ De nieuwe kozijnen waren voornamelijk in de bestaande kozijnsparingen geplaatst. Aan het interieur was weinig veranderd.¹⁰ In 1772 stierf de ongetrouwde Hobbe Esaias aan een beroerte en liet het landgoed na aan zijn achterneef Hans Willem. Net als zijn voorgangers gebruikte deze het kasteel als zomerverblijf. Hij was grietman en getrouwd met Cornelia van Brakel. In 1788 begonnen zij aan een verbouwing. Een vergelijking van de tekening van Abraham de Haen met een tekening uit 1805 laat zien hoe ingrijpend die verbouwing is geweest.

De trapgevels werden gesloopt, kozijnen verschoven en bijgeplaatst, een toiletkoker verwijderd en om het geheel af te maken werd de gevel volledig gestukadoord. Er leek een totaal ander gebouw te zijn neergezet, neoclassicistisch van architectuur. Deze verbouwing heeft heel veel sporen nagelaten in het kasteel.

INGREPEN IN HET INTERIEUR

Als onderdeel van het bouwhistorisch onderzoek is het metselwerk van de gevel, die op de tekeningen van 1731 en 1805 staat afgebeeld, in detail onderzocht. Op de hier afgebeelde opnametekening zijn de ingrepen van deze verbouwing met rood ingekleurd. De gemarkeerde vlakken zijn tegenwoordig nog altijd heel goed afleesbaar in het metselwerk. Al deze ingrepen hadden te maken met wijzigingen aan de binnenzijde van het kasteel. Het kreeg – in overeenstemming met de buitenarchitectuur – een neoclassicistisch interieur. Met name de twee vertrekken aan de zuidzijde werden grondig aangepakt. Hier ontstonden een representatieve eetkamer en salon, waarvan nog veel restanten zichtbaar zijn. Om dit interieur te maken werden alle gevelkozijnen in deze vertrekken verplaatst. In de rest van de vertrekken, zowel op de begane grond als op de eerste verdieping, getuigen alleen nog de schouwpartijen van deze verbouwing. Waarschijnlijk

lijkt is het interieur van deze ruimtes toen minder ingrijpend gewijzigd. Er is hier ook minder met gevelkozijnen geschoven. Moelijker zichtbaar zijn de wijzigingen in de kapconstructie. Door het afbreken van de trapgevels moesten nieuwe dakvlakken worden gemaakt. Hiervoor werden nieuwe halve spanten tegen de bestaande spanten aan geplaatst. Ze zijn nog duidelijk herkenbaar op de tweede verdieping. De dakvlakken grenzend aan de gevel werden onder een flauwere hoek geplaatst zodat de nok lager kwam te liggen en er een minder opvallend dakvlak ontstond. Dit werd versterkt door een lichte ophoging van de gevels. Voor die wijzigingen werden de bestaande spanten aangepast, werden onderdelen opgeschoven, ingekort of weggehaald.¹¹ Deze verbouwing werd geleid door architect Philip Willem Schonck. Er wordt in verschillende brieven naar zijn adviezen verwezen. Hij was een bekende architect die ook veel bouwwerkzaamheden voor het hof van Willem V heeft uitgevoerd. Hij was een belangrijke vertegenwoordiger en pionier van het neoclassicisme in Nederland. Hij ontwierp ook Huis Verwolde. De tekening uit 1805 wordt aan hem toegeschreven.

Op die tekening is te zien dat het terrein van Neerijnen ingrijpend is gewijzigd. De stenen brug en de boerderij voor het kasteel, beide te zien op de tekening van Abraham de Haen, hebben plaatsgemaakt voor een groot, wit gestukadoord koetshuis en een houten ophaalbrug. In de gracht is een weelderig begroeide tuin aangelegd. Uit archiefstukken blijkt verder dat er in die periode tevens een begin werd gemaakt met de aanleg van een grote tuin die de twee kastelen van het landgoed moest gaan verbinden.

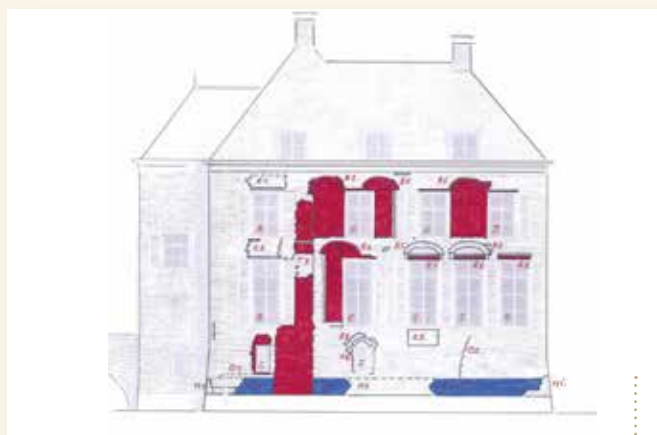
IN HANDEN VAN DE VAN PALLANDTS

Hans Willem van Aylva overleed in 1827. Met hem stierf de mannelijke lijn van het geslacht Aylva uit. Zijn dochter, Anna Jacoba Wilhelmina van Aylva, was in 1800 getrouwd met mr. Frederik Willem Theodorus baron van Pallandt. Hun derde zoon, Hans Willem van Aylva, baron van Pallandt, erfde het kasteel. Hij was zowel in de landelijke als de lokale politiek actief, had een

⁹ Op een schematische tekening van de noordgevel uit 1788 zijn de trapgevels nog steeds afgebeeld (Gelders Archief nr. 5940-1789-10).

¹⁰ De sporen in het metselwerk laten zien dat de kozijnen tijdens deze fase voornamelijk in bestaande sparingen zijn gezet en pas in een latere fase werden verplaatst. Het verplaatsen van kozijnen hangt meestal samen met veranderingen in het interieur. Uit de rentmeestersboeken uit deze periode blijkt dat er slechts kleinschalige werkzaamheden aan het interieur zijn uitgevoerd. Bouwsporen en rekeningen corresponderen in die zin met elkaar.

¹¹ De verschillen in dakhelling kwamen naar voren tijdens het inmeten van de kap. Een reconstructie van de oorspronkelijke kap gaf inzicht in de hoogtewinst die deze aanpassing gaf. Voor de hoofdkap van het kasteel leverde dat een winst op van circa 60 cm. De gevel is waarschijnlijk 30 cm. opgehoogd. Het dakvlak werd hierdoor minder opvallend hetgeen past bij de architectonische opvattingen van het neoclassicisme.

> OPNAMETEKENING VAN HET METSELWERK VAN DE WESTGEVEL. IN BLAUW ZIJN DE Vlakken VEERTIENDE-EEUWS METSELWERK AANGEGEVEN. IN ROOD DE WIJZIGINGEN DOOR DE VERBOUWING VAN 1788. DE GEVEL IS TOEN INGRIJPEND GEWIJZIGD (AFBEELDING AUTEUR).

> DE WESTGEVEL. DIT IS DE GEVEL DIE OOK STAAT AFGEBEELD OP DE TEKENINGEN UIT 1731 EN 1805 (FOTO AUTEUR).

woning in Den Haag maar verbleef, in tegenstelling tot zijn voorouders, het grootste deel van zijn tijd in Neerijnen. Zijn opvolgers namen die gewoonte over. Zo kreeg het kasteel de functie van woonhuis in plaats van zomerverblijf.

In deze periode kreeg de oostelijke aanbouw zijn huidige vorm. De ontwikkeling van deze zijde van het kasteel begon echter al veel vroeger. Op een schematische bouwtekening uit 1788 is een aanbouw aan de oostzijde van het kasteel aangegeven. De aanbouw heeft een trapgevel en een grote keukenschouw. Er staat bijgeschreven dat het geheel in zeer slechte staat verkeert en het beste afgebroken kan worden. Wanneer die aanbouw is ontstaan, is onbekend. Hij kan direct bij de wederopbouw aan het einde van de zestiende eeuw zijn gebouwd, maar ook in een later stadium, bijvoorbeeld rond 1682 toen de familie Aylva het kasteel verwierf. Hoe het ook zij, de aanbouw werd in 1788 afgebroken. Een vertanding in het metselwerk op de overgang tussen het hoofdvolume en de oostelijke aanbouw laat dit duidelijk zien. In de correspondentie over de verbouwing van 1788 is sprake van een nieuwe aanbouw. Volgens de kadastrale kaart van 1832 is deze echter een stuk kleiner dan de huidige. Pas op de kadastrale kaart van 1865 heeft de oostvleugel zijn huidige omvang bereikt. Dit deel van het kasteel is dus bij de verbouwing van 1788 vernieuwd en tussen 1832 en 1865 vergroot.¹²

Hans Willem overleed in 1881 en liet het kasteel na aan zijn zoon Hans Willem Constantijn. Zijn neef, ook Hans Willem genaamd en burgemeester van Waardenburg, erfde het in 1920. Hij liet het kasteel wederom een belangrijke transformatie ondergaan. Op foto's van rond 1910 zijn de wit gestukadoorde gevels van het gebouw te zien, met op de voorgrond de tuin in de gracht. Op foto's die 20 jaar later zijn genomen is dit allemaal veranderd. Het stucwerk is van de muren gehaald en de tuin is volledig verdwenen. De zwarte dakpannen hebben plaatsgemaakt voor leien en de kap op de entreetoren is hoger geworden. Bouwsporen van eerdere verbouwingen, met name die uit 1788, kwamen weer tevoorschijn, wat past bij restauratievisies uit die tijd.¹³ Op de huidige gevels zijn nog stucresten en haksporen zichtbaar. De oude sporenkap maakte plaats voor een gordingkap. Hiervoor werden delen van de oude spanten verwijderd en vervangen. Deze verbouwing zal rond 1922 hebben plaatsgevonden, al is dat

¹² De uitbreiding van de oostvleugel hangt hoogstwaarschijnlijk samen met de bezoeken die koning Willem III in 1855 en 1861 aan Neerijnen bracht. Gezien de toepassing van T-vensters in deze vleugel (in gebruik van circa 1860) zal de uitbreiding ter ere van het tweede bezoek hebben plaatsgevonden.

¹³ Zie Wevers 2008, p. 26.

¹⁴ De grote centrale hal met zijn stucplafonds kwam dus in 1922 tot stand. Dit geldt ook voor de rookkamer in de oostvleugel met de marmeren schouw en houten plafond- en wandbetimmering.

met archiefbronnen niet te staven. In dat jaar werd een ontwerp gemaakt voor de tuinen rond het kasteel en in 1924 werd een vergunning aangevraagd voor de verbouwing van het koets-huis tot een garage. De verbouwing van het kasteel zelf zal toen inmiddels klaar zijn geweest.

Van de tuinen zijn verschillende ontwerpen bewaard gebleven in het archief van de Universiteit van Wageningen. Ze werden gemaakt door Leonard Springer. Hij ontwierp tuinen rondom het kasteel en een groot park dat tussen de kastelen Waardenburg en Neerijnen aangelegd zou moeten worden. De plannen werden slechts gedeeltelijk uitgevoerd. Er werden een moestuin en een siertuin aangelegd en rond het kasteel een park met kronkelende wandelpaden. Veel van deze elementen zijn nog goed rond het kasteel te herkennen.

Hans Willem stierf in 1929. Zijn dochter Julie Elise, de enige erfgenaam, werd de nieuwe en tevens laatste bewoner van het kasteel. Zij liet alleen onderhoudswerkzaamheden uitvoeren. In 1978 werd het nieuwe gemeentehuis grotendeels ingepast in de bestaande structuur. Alleen op de eerste verdieping van de oostvleugel werden alle vertrekken gesloopt ten behoeve van de raadzaal. Ondanks de nieuwe indelingen op de zolder en in de kelder, is de oorspronkelijke constructieve opzet van deze bouwdelen nog goed zichtbaar, waardoor de historische gelaagdheid afleesbaar blijft. Op de begane grond en eerste verdieping werd een klein vertrek opgeofferd voor een liftschaft en toiletgroepen. De rest van de indeling van deze bouwlagen bleef vrijwel ongewijzigd.¹⁴

SPOREN VAN EEUWEN

Zoals hierboven te lezen is, heeft het kasteel een lange geschiedenis. De bewoners die het in de loop der eeuwen heeft gehad waren militairen, diplomaten en politici. Ze waren betrokken bij de verdediging van ons land, bij belangrijke vredesonderhandelingen en actief in de lokale en landelijke politiek. Het kasteel speelde een rol in lokale ontwikkelingen. Het land in de omgeving werd ontgonnen en bood werk aan de omwonenden. Zo getuigt de geschiedenis van het kasteel van de ontwikkeling en wording van ons land. Door diverse verbouwingen veranderde het gebouw van gedaante. Het werd aangepast aan de op dat moment geldende smaak en wooncultuur. De bouwcampagnes hebben in het gebouw vele sporen achtergelaten, variërend van het interieur van de twee achterkamers tot de ingrepen in het metselwerk en de kap. De combinatie van geschiedenis en de vele afleesbare bouwsporen maken dit kasteel tot een heel interessant en waardevol object. ■

> EEN VAN DE SPANTEN OP DE ZOLDER. HET SPANT IS VAN EIKENHOUT EN STAMT UIT DE HERBOUWFASE EIND ZESTIENDE BEGIN ZEVENTIENDE EEUW. DE STIJL OP HET SPANT EN DE GORDINGEN WERDEN ROND 1922 AANGEBRACHT (FOTO AUTEUR).

> DE ORNAMENTEN DIE HOBBE ESAIAS VAN AYLVA ROND DE ENTREE LIET AANBRENGEN IN 1769. ZE VORMEN EEN PERSOONLIJKE TRIOMFBOOG VOOR DEZE MILITAIR (FOTO AUTEUR).

BREDERODE EN DE KRUISLAAG

> door Rob Gruben

Rob Gruben is eigenaar van BAAC bv

Toen ik in 1988 en 1989 bezig was met het bouwhistorisch onderzoek van kasteel Dalenbroek te Herkenbosch, stuitte ik op een merkwaardig verschijnsel: in het binnenste van één van de muren waren de bakstenen horizontaal onder een hoek van 45 graden ingemetseld. Toen Jaap Renaud enige tijd later op bezoek kwam, vroeg ik hem of hij deze vreemde metselwijze vaker had gezien. En jawel hoor, Renaud kende het verschijnsel. Hij had het heel, heel lang geleden aangetroffen bij zowel huis Hodenpijl als kasteel Heemstede. Door hem werd het 'keperlagen' of 'patijts' verband genoemd, maar dat laatste leek mij niet helemaal juist. Een verklaring ervoor had Renaud niet. Geïntrigeerd door de kwestie startte ik een inventarisatie naar de vroegste toepassing van deze metselwijze. Vijftien voorbeelden kon ik achterhalen, waaronder de ruïne van Brederode - in 1862 het allereerste rijksmonument van ons land. Brederode wordt voor de eerste maal in 1321 in de oorkonden vermeld, maar was op dat moment hoogstwaarschijnlijk al enkele decennia oud. De bouw van het complex wordt dan ook gewoonlijk in het laatste kwart van de dertiende eeuw geplaatst. In 1351 werd het kasteel belegerd. Deze gebeurtenis zal het huis niet ongeschonden hebben gelaten en volgens Jan Kamphuis en Taco Hermans werden de overblijfselen gedurende de periode 1351-1354 grotendeels geslecht, waarna het kasteel op hetzelfde grondplan volledig werd herbouwd. In het muurwerk van deze herbouw nu zijn veelvuldig die overhoekse lagen metselwerk aangebracht, met name in de muren van donjon, middentoren, kapeltoren en oostelijke binnenpleinmuur. Hoewel ik het verschijnsel voorlopig 'zwaailagen' had genoemd, stuitte ik tijdens mijn onderzoek op twee achttiende-eeuwse bronnen, waarin er sprake was van kruis- of stroomlagen. De ene bron - het zogenaamde 'testament' van Adriaan Bommenee - beschreef het fenomeen, terwijl de andere - een vestingbouwkundig werk van Cornelis Redelykheid - er zelfs een tekening van weergaf! Maar wat was nu de functie van die scheef ingemetselde bakstenen in het binnenste van de

muur? Duidelijk was geworden dat het toepassen van kruislagen vooral in de tweede helft van de veertiende eeuw plaatsvond. Maar ook daarna bleef deze metselwijze vrij algemeen. Het meest voor de hand liggend leek mij de veronderstelling dat het iets constructiefs behelsde. Het is mogelijk dat de middeleeuwse bouwer de kruislagen (experimenteel) toepaste om de muren van een bouwwerk te versterken. Wellicht werd verondersteld dat door het aanbrengen ervan meer samenhang werd verkregen. Misschien speelde ook mee dat men zoveel mogelijk trachtte te voorkomen dat er voegen boven elkaar kwamen. Hierdoor zou het verhardingsproces van de mortel binnen in de muur sneller verlopen. Maar ik neig er vooral naar dat de kruislagen werden aangebracht om de kracht van een eventuele kogelinslag beter over het muurwerk te verdelen. Immers, in theorie zou die kracht door de schuine lijnen in het inwendige metselwerk een langere weg moeten afleggen voordat de uitwerking ervan aan de binnenzijde van de muur merkbaar werd. Saillant detail daarbij is dat van dit kracht-verdelingsprincipe nog steeds gebruik wordt gemaakt bij de fabricage van kogelvrije vesten. De stelling is echter aan twijfel onderhevig. Zo kan er tegenin worden gebracht dat ook kruislagen zijn aangetroffen in niet-defensieve muren. Bovendien was er vóór het vuurgeschut natuurlijk ook de blijdesteen. De uitwerking daarvan kan zonder meer worden vergeleken met die van het primitieve vuurgeschut. Merkwaardig is wel dat de toepassing van kruislagen duidelijk het meest veelvuldig voorkomt bij versterkte gebouwen in de periode van de opkomst van het vuurgeschut, namelijk de tweede helft van de veertiende eeuw. De eerste donderbussen werden in 1345 te Vreeland en in 1348 te Dordrecht vermeld. Willem V beschikte gedurende de Hoekse en Kabeljauwse twisten in 1351 (bij het beleg van Huis Rozenburg) en in 1352 (bij het beleg van kasteel Poelgeest) ook reeds over vuurwapens. Versterking van de kasteelmuren tegen kogelinslagen dus, maar mijn mening geef ik graag voor een betere! ■

MOERMOND: DE VERBORGEN PAREL VAN RENESSE

DE RECREATIEVE POTENTIE VAN EEN ONBEKEND LANDGOED AAN DE ZEEUWSE KUST

> **Daniek Nijland MSc**

Cultureel geograaf, afgestudeerd aan de Rijksuniversiteit Groningen

In mei 2014 fiets ik door Renesse, een klein dorpje in de westelijke hoek van het meest noordelijke eiland van Zeeland, op grofweg een kilometer van het Noordzeestrand. Het is gezellig druk in het dorp, het toeristische seizoen is weer begonnen en de strandgasten zijn alweer volop aanwezig. Ik fiets over de Laone, die naar het strand leidt, als ik, verscholen tussen het groen, een opvallend lange laan ontdek. Een verveerd informatiebord geeft aan: 'Landgoed Moermond'. Mijn nieuwsgierigheid is gewekt en al snel ontdek ik een beschermd natuurgebied, met vogels en reeën, beekjes en poeltjes met houten bruggetjes, en een oud theehuisje. Aan het eind van de laan zelfs een middeleeuws slot, compleet met gracht en torentjes. Het is toch wonderlijk, bedenk ik me, dat al die toeristen in de hoofdstraat zich geheel onbewust zijn van het bestaan van dit prachtige landgoed op een steenworp afstand. Iedereen zou toch van deze mooie plek moeten kunnen genieten?

ACHTERGROND

'In 't begin doet sich op het Dorp van Renisse, welkers heerschappen onder den Zeeuwschen Adel altijt seer vermaert zijn geweest, uit welke verscheide voorname Geslachten gesproten zijn, die noch hare Nasaten hebben. Het heerlijk Huis van Moermont plagt het Stamhuis en de verblijfplaats deser Edelen te wesen; gelijk dan vele aensienelijke Heeren in dit vermakelijk gewest langs den Duinkant hare woningen hadden, wanneer sy niet by de Graven ten Hove, of voor haer in de wapenen waren. Als dit Huis te Moermont in vorige tijden, wel bewatert en omringt met vijf Torens, door de stoutmoedigheid van een der Heeren van Renesse, sich dorst stellen tegen de macht en 't bevel van de Graef, soo is dat door des selfs verbolgentheit schier geheel vernielt geworden; doch het overblijfsel daer van is nog bequaem genoeg om een deftig Heer met sijn gevolg te huisvesten en te voldoen, hebbende schoon water, en boomgewas, waer door dit Huis als een Bosch ligt besloten.'¹

> VOORAANZICHT SLOT MOERMOND (FOTO AUTEUR).

Dit zeventiende-eeuwse beeld van een verborgen kasteel bij Renesse blijkt al die eeuwen niet of nauwelijks te zijn veranderd. Renesse zelf kreeg in de twintigste eeuw een reputatie als vakantieoord voor feestende jeugd. Het afgelopen decennium hebben de jongeren zich echter teruggetrokken en brengen steeds meer andere groepen, zoals families met kinderen en senioren, hun vakantie door in het ringdorp. De kust, daar komen ze voor. Het kasteel lijkt voornamelijk vrij onbekend. Toch zijn kustplaatsen als Renesse, die al decennia lang vertrouwen op de aantrekkingskracht van de zon, de zee en het strand, onderhevig aan de veranderende maatschappij en de wensen van consumenten. De hedendaagse toerist is veeleisend en

¹ M, Smallegange, *Nieuwe Cronyk van Zeeland* (z.p. 1696), geciteerd in W.H. Keikes, *Slot Moermond: Kasteel van Renesse* (Overloon 1979).

² S. Agarwal, 'Restructuring seaside tourism: The resort lifecycle', *Annals of Tourism Research*, 29 (2002) (1), p. 25-55; G. Sedmak en T. Mihalić, 'Authenticity in mature seaside resorts', *Annals of Tourism Research*, 35 (2008) (4), p. 1007-1031.

> GRAVURE UIT SPECULUM ZELANDIAE, CIRCA 1662.

verlangt naar een gevarieerde, unieke en 'authentieke' ervaring.² Traditionele kustbestemmingen zijn vaak compleet gericht op de strandganger en onderscheiden zich daarom nauwelijks van elkaar. Er is weinig flexibiliteit mogelijk en het aanpassen van het aanbod aan de veranderende vraag gaat dan ook moeizaam. Hierdoor wordt het voor traditionele badplaatsen steeds moeilijker om bezoekers te blijven trekken.³ Dit betekent voor Renesse en andere kustplaatsen in binnen- en buitenland dat ze moeten zoeken naar een eigen, onderscheidbare identiteit. Aangezien erfgoed voortkomt uit de bij uitstek unieke geschiedenis van een plek, vormt het een belangrijk onderdeel van haar identiteit.⁴ Met het oog op de eerder genoemde behoefte van de hedendaagse toerist aan gevarieerde, unieke en 'authentieke' ervaringen, is het inzetten van erfgoed als toeristische trekpleister dus kansrijk. Hieruit volgt dat erfgoed 'aan zee' veel potentie heeft om bij te dragen aan de diversificatie van het toeristische product van kustbestemmingen. Het ontwikkelen van dit erfgoed voor toerisme heeft een belangrijke wisselwerking; behoud en ontwikkeling gaan hier hand in hand. Zonder behoud kan erfgoed immers niet ontwikkeld worden en kan niemand er van profiteren, maar aan de andere kant helpt de ontwikkeling van erfgoed juist ook om het te behouden, bijvoorbeeld door meer aandacht en financiële middelen te genereren.

LANDGOED MOERMOND ONDERZOCHT

Moermond is een 43 hectare tellend beschermd natuurgebied met een grote diversiteit aan flora en fauna. Naast het middeleeuwse slot zijn er op het landgoed een oranjerie, een boerenwoning en een boerenschuur te vinden. Sinds een aantal jaren is het gebied vrij toegankelijk. Toen de laatste particuliere eigenaar het landgoed had verlaten, nadat het tijdens de watersnoodramp van 1953 was ondergelopen, werd een stichting opgericht ten behoeve van het behoud van het landgoed. Vandaag de dag is het landgoed weer privé-eigendom en wordt het beheerd door een hotelketen. Het hotel bevindt zich in een aanbouw achter de oranjerie, die in gebruik is als restaurant. Het slot zelf wordt gebruikt als locatie voor feesten en partijen en wordt nu ook steeds vaker opengesteld voor geïnteresseerde gasten en voorbijgangers. Kasteel en omringend landgoed zijn belangrijke verwijzingen naar de ontstaansgeschiedenis en het verleden van Renesse en vormen deel van zijn identiteit. Het slot heeft potentie om een

van de blikvangers van het dorp te worden.⁵

Feit is echter dat het landgoed op dit moment vrij onbekend is, mede door de geïsoleerde ligging en onzichtbaarheid. Daarom heb ik een onderzoek uitgevoerd naar de mate waarin en de manier(en) waarop landgoed Moermond kan bijdragen aan de verrijking van de toeristische beleving van Renesse en de competitiviteit van het dorp als vakantiebestemming aan de kust. Het onderzoek bestond uit drie onderdelen. Als eerste zijn websites van vijftien vergelijkbare kastelen en landgoederen in Nederland geanalyseerd om te weten te komen hoe zij zich profileren als beziens- en bezoekwaardig. Daarna zijn enkele belangrijke betrokkenen geïnterviewd om te ontdekken of het landgoed potentie heeft om zichzelf te ontwikkelen als interessante bezienswaardigheid voor recreanten en wat de randvoorwaarden hiervoor zijn. Op basis hiervan zijn toeristen in Renesse geïnterviewd over hun bekendheid met het landgoed, hoe aantrekkelijk ze het vinden op basis van een aantal foto's en informatieparagraaf, welke activiteiten ze er wilden ondernemen en welke ervaringen ze er wilden opdoen, in hoeverre een bezoek aan het landgoed hun vakantie-ervaring zou verrijken en hoe de bekendheid van het landgoed verbeterd zou kunnen worden. De resultaten kunnen ook voor andere kastelen en landgoederen in Nederland interessant zijn.

RESULTATEN

Uit de analyse van de websites bleek de meerderheid van de onderzochte kastelen en landgoederen regelmatig te fungeren als locatie voor feesten en partijen, horecafaciliteiten te hebben, en wandel- en fietsroutes, exposities, muziek- en toneelopvoeringen, spelletjes en speurtochten en rondleidingen aan te bieden. Met name de grotere en populairdere kastelen, zoals het Muiderslot en Loevestein, hebben een smartphone applicatie ontwikkeld waarmee bezoekers op eigen houtje het kasteel kunnen verkennen. De meerderheid is actief op social media, linkt zichzelf aan de natuur in de directe omgeving en werkt samen

3 R.G. Lacher, C.O. Oh, L.W. Jodice en W.C. Norman, 'The role of heritage and cultural elements in coastal tourism destination preferences: A choice modeling-based analysis', *Journal of Travel Research*, 52 (2013) (4), p. 534-546.

4 B. Graham, G.J. Ashworth and J.E. Tunbridge, *A geography of heritage: Power, culture, and economy* (Londen/New York 2000).

5 KuiperCompagnons. *Nota van uitgangspunten: Masterplan Renesse* (2014). <http://www.schouwen-duiveland.nl/dsresource?objectid=16778&type=org>.

> LIGGING LANDGOED MOERMOND (FOTO AUTEUR).

> THEEHUISJE (FOTO AUTEUR).

met relevante organisaties. Geconcludeerd kan worden dat er een gevarieerd aanbod van activiteiten en faciliteiten is en dat kastelen en landgoederen verscheidene middelen gebruiken om zich op de kaart te zetten. Inspelen op digitale mogelijkheden lijkt kansrijk voor marketingdoeleinden en het vergroten van de mogelijkheden om het kasteel of landgoed te beleven. Uit de interviews bleek dat cultureel erfgoed zeker potentie heeft om het toeristische product (van Zeeland) te diversifiëren, waarbij landgoed Moermond bij zou kunnen dragen aan de aantrekkelijkheid van Renesse als vakantiebestemming. De sterke punten van het landgoed zijn de combinatie van natuur en cultuur en het mysterie dat het uitstraalt. Deze aspecten maken het aantrekkelijk om het gebied te verkennen en te ontdekken. Het landgoed is nu onbekend vanwege een gebrek aan externe informatievoorziening en een adequate verbinding met het dorpscentrum. Het beschikt weliswaar over een aanzienlijke toeristische infrastructuur (bewegwijzering, paden, informatieborden, bankjes, etcetera), maar die beperkt zich tot wandelaars en fietsers. Het uitbreiden van het recreatief gebruik van het landgoed en het aantrekken van niet-hotelgasten om er te recreëren is gewenst. Daartoe wordt de orangerie omgevormd tot fietscafé en wordt het slot zelf ruimer opengesteld. Belangrijk is wel dat rust en vredigheid behouden blijven en dat auto's waar mogelijk geweerd worden. Het landgoed moet zeker geen pretpark worden. Suggesties om de bekendheid van het landgoed te vergroten zijn

het realiseren van een koppeling met de marketing van Schouwen-Duiveland en Renesse, het verbeteren van de zichtbaarheid van het landgoed en de verbinding met het dorp door borden, de opname in een dorpswandeling en het creëren van een doorblik naar het kasteel. De aantrekkelijkheid van een bezoek aan het landgoed zou vergroot kunnen worden door het aanbieden van een smartphone app, natuur gerelateerde ontdekkingstochten, spellen en activiteiten met betrekking tot exposities, muziek, toneel en vertelkunst. Er is wel een aantal beperkingen; het slot kan niet opengesteld worden voor toeristen tijdens feesten en partijen; de groei van het aantal bezoekers mag niet leiden tot aantasting van het park en verstoring van feesten en partijen in het kasteel. Bovendien heeft het landgoed een beschermde status die gevolgen heeft voor het toegestane recreatief gebruik.

DE MENING VAN DE TOERIST

Om te ontdekken hoe aantrekkelijk toeristen in Renesse het landgoed vinden en om de wenselijkheid van potentiële ontwikkelingen te testen, zijn 213 bezoekers ondervraagd. 64% bleek onbekend met het landgoed. Op basis van informatie en foto's van kasteel en park, werd de aantrekkelijkheid van een bezoek met een ruime voldoende beoordeeld. Net iets minder dan de helft zou Moermond zeker hebben bezocht indien het het had gekend. Slechts 3% zou dat in geen geval hebben gedaan. De mate waarin respondenten het landgoed aantrekkelijk vinden, blijkt te worden beïnvloed door een aantal factoren. Zij die met kinderen op stap zijn en zij die vooral interesse hebben in de culturele elementen van het landgoed, waarden de aantrekkelijkheid van een bezoek aan het landgoed gemiddeld genomen iets hoger. Dit geldt ook voor recreanten die er graag zouden willen wandelen, het kasteel zouden willen bekijken, van de natuurlijke omgeving willen genieten en over de geschiedenis van het landgoed willen leren. Deze voorkeuren kunnen slechts mondjesmaat worden verklaard door sociaal-demografische kenmerken. Wandelen en het kasteel bezoeken blijken de populairste activiteiten. Culturele en natuurlijke aspecten worden even sterk gewaardeerd. Toeristen willen het landgoed graag bezoeken om van de natuurlijke omgeving te genieten, iets nieuws te ontdekken en te relaxen. Voor degenen die met kinderen op pad zijn is het ook belangrijk om iets met het gezin te ondernemen en om hun kinderen te vermaken. Maar liefst 72% van de respondenten is van mening dat een bezoek aan het landgoed een waardevolle toevoeging aan hun vakantie-ervaring zou zijn. Voor 20% van de respondenten zou het landgoed zelfs een directe rol kunnen spelen in de keuze voor Renesse als vakantiebestemming. Respondenten waardeerden vrijwel alle voorgestelde middelen

> INRICHTING VANDAAG DE DAG (FOTO AUTEUR).

> ZICHT OP HET SLOT VANAF DE STOOFWEG (FOTO AUTEUR).

om Moermond bekender te maken positief. Meer dan driekwart steunt een verwijzing naar het landgoed in het dorp en het beter markeren van de ingangen, maar ook het bieden van informatie over het landgoed in een magazine in de accommodatie, bij de VVV, op een website over Schouwen-Duiveland en op renaissance-aansee.nl scoren hoog. Het openstellen van het kasteel en het aanbieden van rondleidingen, exposities en een smartphone applicatie zouden het landgoed volgens respondenten het meest aantrekkelijk maken. Degenen die met kinderen op stap zijn, zouden speurtochten en andere spellen zeer waarderen.

DISCUSSIE EN CONCLUSIE

Uit mijn onderzoek blijkt dat het landgoed veel potentie heeft om bij te dragen aan de vakantie-ervaring van recreanten in Renesse. Het feit dat de aantrekkelijkheid van een bezoek aan het landgoed slechts mondjesmaat verklaard kan worden door bepaalde voorkeuren en sociaal-demografische kenmerken, wijst er op dat het landgoed in essentie eigenlijk voor iedereen aantrekkelijk kan zijn. Wel kan worden ingespeeld op de meest gewenste activiteiten en ervaringen.

De belangrijkste bottleneck is de onzichtbaarheid van het landgoed en het gebrek aan externe informatievoorziening. Gelukkig heeft het onderzoek uitgewezen dat hier op een vrij eenvoudige manier veel verbetering kan worden geboekt. Ook kan worden geconcludeerd dat de gemiddelde recreant in Renesse – en wellicht ook in andere kustplaatsen in Nederland – een culturele bezienswaardigheid zeker zou waarderen. Hierbij dient opgemerkt te worden dat een landgoed zoals Moermond door recreanten niet slechts als cultureel erfgoed wordt beschouwd. Zij waarderen zowel het culturele als het natuurlijke aspect en vaak de combinatie daarvan. Hieruit volgt ook mijn advies voor kastelen en landgoederen in Nederland die graag meer bezoekers willen trekken. Integreer natuur en cultuur, vertel (want mensen willen leren), organiseer activiteiten waarmee mensen optimaal met het landgoed of kasteel kunnen kennismaken (want men wil beleven), speel in op moderne media (dit inspireert en daagt uit), en zorg dat de inrichting van het gehele terrein de algehele beleving faciliteert en versterkt.

Tenslotte is bij het uitbreiden van recreatieve faciliteiten en activiteiten van belang dat dit gebeurt met oog op behoud en versterken van de kernkwaliteiten van een kasteel of landgoed en dat er naar een goede balans wordt gezocht. Dit geldt ook voor Moermond. Het moet geen pretpark worden, maar het is zonde om dit mooie plekje verborgen te houden voor geïnteresseerde recreanten. Erfgoed is een collectief bezit, waar we met zijn allen van moeten kunnen genieten. ■

HAN SCHULTE IN MEMORIAM

Op woensdag 9 december overleed op 71-jarige leeftijd in het Twentse Rijssen Han Schulte, een veelzijdig man. Hij was een succesvol ondernemer in de reclame en marketing, oprichter van bureau Schulte & Partners. Het kantoor in Rijssen werd snel te klein en Han ging op zoek naar een kasteel voor zijn reclamebureau. Na lang zoeken vond hij ten noorden van het stadje Lochem het leegstaande kasteel Ampsen. Het kasteel werd door hem gerestaureerd en ingericht als kantoor. Voor de officiële opening bedacht hij als relatiegeschenk een uitgave over de geschiedenis en bouwgeschiedenis van dit kasteel. Via de NKS vond hij een tweedejaars student kunstgeschiedenis, die in de zomer van 1981 het boek schreef, dat veel omvangrijker werd dan aanvankelijk was voorzien. Die auteur was ik.

Dat zijn belangstelling voor kastelen en buitenplaatsen was gebleven, bleek toen Han aan het begin van de jaren negentig vanwege zijn gezondheid de reclamebranche verliet en nieuwe wegen insloeg. Naast een studie museummanagement volgde hij bij Hans Janssen colleges kastelenkunde in Utrecht. In de kastelenwereld leefden verschillende initiatieven om tot een kastelenlexicon te komen. Han Schulte raakte er via Hans Janssen bij betrokken en mede dankzij hun inzet is die databank er gekomen, eerst als aparte stichting en later als onderdeel van de NKS. Han was niet alleen lange tijd een voortreffelijke voorzitter, maar ook een belangrijke sponsor van dit wetenschappelijke lexicon. Het werd een omvangrijk project dat zou moeten leiden tot een papieren publicatie maar vooral tot een databank. Dat was nog voor de internetrevolutie, die het bestaansrecht van het lexicon overtuigend bewezen heeft. Nadat eerst de kastelen uit enkele provincies op het web werden geplaatst, maakte hij helaas net niet mee hoe ook alle andere kastelen via internet raadpleegbaar werden. Hij schonk zijn zeer omvangrijke kastelenbibliotheek aan de NKS, die deze zal incorporeren in het bestaande documentatiecentrum en deels zal overdragen aan de bibliotheek van het Europaisches Burgeninstitut in Braubach om daar als afdeling Nederland te functioneren.

We denken terug aan een inspirerend en veelzijdig mens, die behalve voor onze kastelen en buitenplaatsenwereld, ook voor de Nederlandse museum- en muziekwereld een zeer belangrijke rol heeft gespeeld.

Ben Olde Meierink

BOEKEN

> door Fred Vogelzang

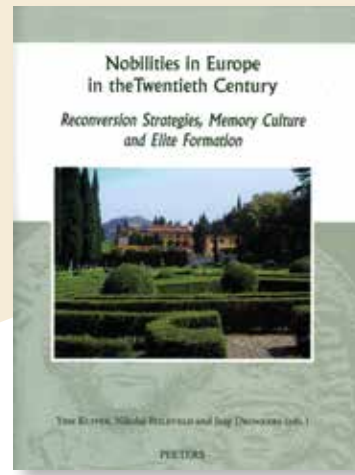
Y. Kuiper, N. Bijleveld en J. Dronkers (red.), *Nobilities in Europe in the Twentieth Century. Reconversion Strategies, Memory Culture and Elite Formation* (Leuven 2015), ISBN 978 90 429 3227 2

De Franse socioloog Pierre Bourdieu (1930-2002) werpt zijn schaduw over vele van de vijftien bijdragen in deze bundel. Bourdieu benaderde de positie van sociale groepen vanuit het begrip 'kapitaal'. Dit begrip, dat zowel sociaal, economisch, politiek als cultureel kan worden ingevuld, biedt individuen mogelijkheden om zich in het sociale verkeer te bewegen.

De bijdragen in deze bundel, die verschillende adellijke elites in Europa tot onderwerp hebben, laten dat zien. Zo gebruiken door de revolutie in Rusland ontheemde en van hun bezittingen beroofde edellieden hun culturele en wetenschappelijke kapitaal om in de nieuwe Sovjetstaat het hoofd boven water te houden: hun aristocratische wortels zijn eerder een barrière dan een hulpmiddel, maar door hun scholing en opvoeding hebben ze vaardigheden die ook in de nieuwe communistische maatschappij van belang zijn. In andere landen, zoals Hongarije, geeft toegang tot politieke netwerken en een succesvolle rol in de bestuurlijke omwenteling naar een liberale staat, de adel mogelijkheden om hun verloren economische hoofdrol te compenseren.

In Nederland werd de dreigende teloorgang van de adel deels gecompenseerd door de opbouw van nieuwe netwerken in de vorm van exclusieve clubs en genootschappen. Zo kon een edelman gebruik maken van invloedrijke connecties om 'oben zu bleiben' in de samenleving. Daarbij – en dat is een rode draad in veel meer bijdragen – blijkt ook de symbolische waarde van een titel van grote betekenis. Niet alleen ervaren, al dan niet bewust, edellieden hun 'adeldom' als een onderscheidende eigenschap die hen een speciale, om niet te zeggen superieure, positie geeft in de samenleving, ook bij 'het gewone volk' leeft er een bewustzijn van onderscheid. Dat hoeft niet per se te betekenen dat men overtuigd is van de grote talenten van individuele edellieden (dat maakt de bijdrage over de niet zonder problemen verlopende terugkeer van het Saksische huis Wettin naar Dresden na de val van de Muur duidelijk), maar er is wel een bijzondere nieuwsgierigheid naar de oude elite, zoals ook blijkt uit populaire tijdschriften en televisieprogramma's.

Symbolisch kapitaal kan ook tastbaar worden: dat bewijzen de kastelen en buitenplaatsen. Hoewel vele adellijke families hun stamslot verloren, krijgen landgoederen extra cachet als de 'oorspronkelijke' familie er weer gaat wonen. Dat wordt duidelijk in de bijdrage over Finland, waarbij een adellijk huis en zijn inboedel een bijzondere uitstraling hebben op de bezoekers en een rondleiding door de adellijke eigenaar of een nazaat van de

vroegere bewoners een extra laag aanbrengt in de beleving. Uit de bundel blijkt dat in veel landen adelsgeschiedenis pas de laatste jaren populairder is geworden, maar dat nog te vaak van algemeenheden wordt uitgegaan die niet empirisch zijn onderbouwd. Dat past bij het onderwerp: adeldom is meer gevoel dan ratio. Het gaat om een beeld, een fictie die pas werkelijkheid wordt als de maatschappij deze fictie aanvaardt. Dat maakt dit onderzoeksterrein intrigerend.

De theorie van Bourdieu sluit aan bij de moderne inzichten over de rol van kastelen en buitenplaatsen als statussymbool. De traditionele, meer bouwhistorische en militaire, benadering van het kasteel heeft vele inzichten opgeleverd, die door deze nieuwere benadering worden verdiept. Aan de andere kant is er het gevaar dat de nadruk op Bourdieu als paradigma andere aspecten naar de achtergrond drukt. Deze bundel laat zien dat de adelsgeschiedenis volop in beweging is. We kunnen daar ook voor de kastelenkunde nog belangrijke inzichten van verwachten.

Maarten Ettema (eindred.), *Verhalen over landgoed Hackfort* (Wageningen z.j. [2015]), ISBN 978 90 75271 92

Over het Gelderse Hackfort is al vaker geschreven, ook over zijn bewoners. De stichting die door de laatste bewoonster, 'freule Sannie' in het leven is geroepen, heeft een oral history project ondersteund om inzicht te krijgen in het dagelijks leven op het landgoed in de tweede helft van de twintigste eeuw. Tientallen pachters, ambachtslieden, leden van het kasteelpersoneel en enkele adellijke 'buren' zijn geïnterviewd over hun herinneringen aan het Vordense kasteel. Opvallende rode draad in bijna alle verhalen is de laatste baron, Arend van Westerholt. Een 'character', die dat vooral kon zijn omdat hij min of meer ongestoord zijn eigen zin kon doordrijven. Respect had hij alleen voor mensen die tegen hem in durfden te gaan en voor zijn sociale gelijken. De pachters moesten doen wat hij zei en ook zijn zusters gingen gebukt onder zijn tirannieke houding. De tijd heeft veel herinneringen van hun scherpe randjes ontdaan met als gevolg dat er nu nostalgisch waas over dit verleden hangt. Hoewel de meeste verhalen in de twee decennia na de Tweede Wereldoorlog zijn gesitueerd, lijken ze afkomstig uit een onbepaald negentiende-eeuwse feodale wereld. De baron is de baas, de pachters nemen de pet af en alleen bij de jacht vindt er onder flink wat borrels en sigaren verbroedering plaats. Baron van Westerholt is de patriarchale figuur op de fiets met eeuwige bolknak, die van vrouwen niets moet hebben (behalve misschien een stiekeme minnares

op Schiermonnikoog), zijn pachters en knechten welwillend behandelt zolang ze doen wat hij zegt en hem met de juiste onderdanigheid benaderen. Dagelijks laat hij zich scheren bij de dorpskapper, neemt de kranten door en donderjaagt wat met de kinderen op het landgoed. Achter deze façade moet een eenzaam en door de tijd ingehaald man hebben schuilgegaan, die door de financiële rampen die zijn familie overkwamen, altijd ieder dubbeltje heeft moeten omdraaien. Zijn zusters deden niets dan sloven in het huishouden omdat er behalve voor 'Heintje' geen geld voor personeel was. Werk, werk, werk is een andere rode draad in de verhalen. Buren hielpen elkaar en dat was nodig ook. Voor onderhoud werd weinig uitgegeven, verbouwingen en renovaties moesten door de boeren zelf geschieden en 'herendiensten' waren geleefde praktijk: men diende klaar te staan om klussen voor de adellijke familie uit te voeren. Opvallend is de kritische opstelling jegens Natuurmonumenten door veel geïnterviewden, dat na de dood van de baron en zijn zusters het landgoed heeft overgenomen. Aan de ene kant zijn er mensen die vinden dat een landgoed beter particulier beheerd kan worden – hoewel bijna alle interviews laten zien dat onder de Van Westerholts er vooral sprake was van verval en economische achteruitgang –, aan de andere kant lijken de vernieuwingen die door de nieuwe eigenaar zijn doorgevoerd juist op tegenstand te stuiten, gezien de regelmatige verzuchtingen dat 'dit onder baron Arend zeker niet was gebeurd'. Toch laat deze bundeling met herinneringen mooi zien, hoeveel er op Hackfort is verbeterd, in ieder geval voor de mensen die er nu werken.

Bert Koene, *Adel in opspraak. De Westerholts van Hackfort in de achttiende eeuw* (Hilversum 2014), ISBN 978908704480

'De gek en de vrek' zou een passende alternatieve titel kunnen zijn voor deze familiegeschiedenis. Begin zeventiende eeuw kwam het huis Hackfort bij Vorden in handen van de Westerholts. De aanwezigheid van een groot aantal egodocumenten maakt het auteur Koene mogelijk het leven van de achttiende-eeuwse telgen uitgebreid uit de doeken te doen. Hoewel het om twee generaties gaat, staan de verhalen van de broers Willem (de gek) en Frederik (de vrek) centraal.

Ze waren de zoons van Johan Frederik van Westerholt. Uit de bronnen komt hij als een weinig getalenteerd heethoofd naar voren. Zijn huwelijk lijkt een onverwacht succes: de eenvoudige Gelderse landjonker slaat een Duitse adellijke dame van onberispelijke afkomst aan de haak. Deze Sophia van Wartensleben is echter een ander soort leven gewend en raakt al

snel uitgekeken op haar Gelderse beau. Ondanks vier kinderen botsen de echtelieden steeds vaker. Het neerbuigende gedrag van Sophia werkt als een rode lap op de stier Johan Frederik, die haar met geladen geweer door het huis achtervolgt en dreigt neer te schieten. Deze onverkwikkelijke ruzies komen in de openbaarheid als Sophia om een scheiding vraagt. Haar vader regelt het zo, dat Johan Frederik financieel geheel gemuilkorfd wordt, wat leidt tot verdere driftbuien. Dat ontbreken van zelfbeheersing komt nog sterker naar voren in de volgende generatie. Frederik, de jongere broer en erfgenaam, krijgt een deel van de bezittingen waaronder Hackfort in handen via machinaties, die sterk aan Jacob en Ezau doen denken, maar hij vergist zich in de financiële last die hij daarmee te torsen krijgt. De rest van zijn leven is hij geobsedeerd door geld(gebrek) en probeert op allerlei, vaak weinig elegante, manieren zijn gebrekkige financiën aan te vullen. Hij gedraagt zich daarbij als een slinkse manipulator, afgewisseld met episodes waarin hij op volstrekt botte wijze zijn zin probeert door te drijven. Daarmee raakt hij in een sociaal isolement. Zijn broer Willem blijft geestelijk niet geheel in orde. Wat er precies mis is, duidt de auteur niet, maar een legercarrière leidt niet tot het gewenste resultaat. Willem is aan de drank en onder invloed niet te handhaven. Bovendien lijkt er een sterke seksuele frustratie mee te spelen. Hoe dan ook, de familie laat hem bij particulieren opsluiten, maar door de verveling grijpt hij nog vaker naar de fles. Een poging hem bij de marine door tucht en regelmaat weer op het rechte spoor te krijgen, mislukt faliekant. Langdurige opsluiting is het gevolg. Even herkrijgt hij zijn vrijheid, als een zwager, die de chaotische familiebezittingen probeert te beheren, hem in huis neemt. Maar Willem legt het aan met een adellijke dame op een buitenplaats in de buurt, wat niet geaccepteerd wordt. De rest van zijn leven brengt hij weer in een particulier gekkenhuis in Utrecht door.

Het is een smeug verteld maar droevig verhaal. De auteur wijt het asociale gedrag van de broers vooral aan hun opvoeding in combinatie met karakter. Een parallel met de vele 'prinsjes' van tegenwoordig dringt zich op. Geïndoctrineerd met een wereldbeeld waarin zij vanzelfsprekend meer waard zijn dan de meeste mensen om hen heen, gedragen Willem en Frederik zich arrogant, zonder enige empathie en met een onrealistische verwachting van eigen kunnen. Ze worden daarin gesterkt door het onderdanige gedrag van hun omgeving. Slachtoffers van de standenmaatschappij, alleen zijn het vooral de anderen die de gevolgen van hun handelen moeten dragen.

"In de middeleeuwen had Eymerick een verdedigingsfunctie als centrum van de vrije heerlijkheid Heeze, Leende en Zesgehuchten. Nu is het middeleeuwse slot onderdeel van kasteel Heeze.

Sinds 1760 is de naam van onze familie hieraan verbonden. Zelf ben ik hier drie tot vier dagen per week aanwezig om van alles te regelen. Er is veel te doen. Een deel wordt bewoond door mijn vader, de museale stijlkamers zijn toegankelijk voor publiek en het slot en het koetshuis worden verhuurd voor evenementen. Gelukkig wordt de stichting bijgestaan door veel vrijwilligers.

Heeze is een van de weinige kastelen in Brabant die nog authentiek zijn ingericht. Mijzelf spreekt het geheel van het complex aan. De gebouwen, de inrichting, de omgeving met grachten en landerijen, de geschiedenis, ze vormen een uniek samenhangend geheel."

*S.E. baron van Tuyll van Serooskerken
bestuurslid van de Stichting
Kasteel Heeze*

Donatus
verzekert
vertrouwd
sinds 1852

Monumenten worden met veel zorg omgeven door hun eigenaren en beheerders. Dat is belangrijk en nodig. Net als het kiezen van de juiste verzekering. Al sinds 1852 heeft Donatus ervaring in het verzekeren van monumentale kerken en gebouwen. Als onderlinge maatschappij werken wij zonder winstoogmerk. Wij hebben dan ook geen klanten, maar leden. Maak vrijblijvend kennis met Donatus. Onze expertise zal u verbazen en verrassen, evenals onze jaarlijkse premierestitutie.

Donatus

Dé kerken- en monumentenverzekeraar

www.donatus.nl tel. 073 - 5221700